

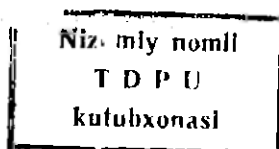
ҲОТАМ УМУРОВ

БАДИЙ ИЖОД АСОСЛАРИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги филология мутахассислиги
бўйича таълим олувчи иқтидорли ижодкор
талабалар учун дарслик сифатида тавсия этган*

Тошкент "ЎЗБЕКИСТОН" 2001

83.3(5У)я73
У52

Тақризчилар:

Филология фанлари доктори, профессор
С. З. МИРЗАЕВ;
филология фанлари доктори, профессор
Б. САРИМСОҚОВ

Масъул муҳаррир:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси-
нинг академиги Б.Н. ВАЛИХЎЖАЕВ.

Муҳаррир: З. КАРИМОВА
У52

Умутов Ҳотам.

Бадий ижод асослари: Филология мутахас-
сислиги бўйича таълим олувчи иқтидорли ижод-
кор талабалар учун дарслик. /Масъул муҳаррир:
Б.Н.Валихўжаев.—Т.: "Ўзбекистон", 2001. 120 б.

ББК 83.3(5У)я73

ISBN 5-640-02985-4

Мазкур дарслик бугунги кун талабларидан келиб чиққан
ҳолда бадий ижод сирларининг баъзи асосий қирраларини
ўргатади.

Унда муаллиф истеъдод, қобилият қаердан туғилиши,
илҳом, бадий маҳорат нималиги, илк режа қандай юзага
келиши ҳамда шаклланиши ва шу қабилар ҳақида фикр юри-
тади.

Дарслик филология мутахассислиги бўйича таълим ола-
ётган талабаларга, ёш қаламкашларга бадий ижоднинг мо-
ҳияти, хусусиятлари ҳақида дастлабки тасаввурни беради.

У 4603010000-71 2001
М351(04)2001

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 2001.

МУАЛЛИФДАН

Янги давр янги дарсликлар яратишни кун тартибига қўйди. Айниқса, иқтидорли талабалар, ижодкор ёшлар билан ишлаш, уларга бадиий ижоднинг қонуниятларини чуқур билишларини таъминлашга зарурат уйғотди.

Дарвоқе, бадиий ижод сирларини ўрганиш мумкинми? У қаердан ва қандай бошланади? Истеъдод, қобилият қаердан туғилади? Илҳом нима? Бадиий маҳоратчи?.. Илк режа қандай юзага келади ва шаклланади? Ҳаёт ҳақиқати ва бадиий ҳақиқатнинг муносабатларини қандай тушунмоқ керак? Реал ҳаёт билан поэтик реаллик, бошдан кечирилган билан тасвирланган кечинмаларнинг фарқи нимада? Ёзувчининг “дахлсиз дунёси” сирларини кашф этиш мумкинми? “Муаллиф — образ — китобхон” муаммосининг қанақа ечимлари бор?..

Ана шу талаб ва бугунги эҳтиёжлардан келиб чиқиб, бадиий ижод сирларининг баъзи асосий қирраларини ўрганишга ва ўргатишга жазм қилдик. Гарчи адабиёт ва адабий танқид, уларнинг яратилиш ва тараққиёт қонунлари “Адабиётшуносликка кириш” (Н. Шукуров, Н. Хотамов, Ш. Холматов, М. Маҳмудов), “Адабиётшуносликка кириш” курси бўйича ўқув-методик қўлланма (Т. Бобоев), “Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X—XIX асрлар” (Б. Валихўжаев), “Ўзбек совет адабий танқидчилиги” (Н. Худойберганов, А. Расулов), “Адабиёт назарияси” (И. Султон) каби дарслик ва қўлланмаларда ўрганилган бўлса-да, уларда бадиий ижоднинг табиати, руҳияти махсус ўрганилмаган.

Дастлабки уринишлардан бири сифатида юзага келган ушбу китобда юқоридаги тадқиқотлар, Ўзбекистон Республикасининг маънавият ва маърифат соҳасидаги миллий-умуминсоний сиёсати таянч вазифасини ўтади.

“Бадиий ижод асослари”нинг бутун мазмуни — талабаларга, ёш қаламкашларга бадиий ижоднинг моҳияти, хусусиятлари ҳақида дастлабки тасаввурни беради ва адабий ҳодисаларни мустақил тушунишга, ижодий кўникмаларни барпо қилишларига хизмат қилади, самарали ижодга етаклайди, деган умиддамиз.

КИРИШ

Адабиёт оламида ўлим йўқ,
бунда марҳумлар ҳам худди тирик-
лар каби ишларимизга араллашиб,
ўзимиз билан ёнма-ён юрадилар.

Н.В.ГОГОЛЬ

Адабиётга қизиқиш, ҳавас, ихлос минглаб ёшларни олий мактабларнинг ўзбек тили ва адабиёти ихтисосига ўқишга етаклайди. Танлов орқали ўқишга кирганларига қарамасдан, улардан бир нечтагина шоир, ёзувчи, танқидчи етишади, кўпчилиги эса шу соҳанинг “ўртача” мутахассислари бўлиб қоладилар. Ўртамиёначиликнинг “урчиши” — касалликни туғдиради: ўрта мактабда ҳам адабиёт ҳаминқадар ўқитила бошланади; ўртамиёна асарлар яратилишига замин солинади. Занжирдек боғланиш давом этади: истеъдод ўрнига ҳаваскор адабиётнинг олий даргоҳига яна йўл солади...

Бунинг бош сабаби — бизнинг бадий талантнинг туғма бўлишини, у ўқитиш ва тарбиялаш билан ҳосил бўлмаслигини тушуниб етмаганимизда ёки ёшлардаги туғма истеъдодни аниқлай олмаганимиздадир. Ёш авлодни болалиги ва ўқувчилигидан бошлаб гўзалликни ҳис этадиган қилиб тарбиялай олмаганимизда, ҳар бир болада мустақил ижодкорликни юзага келтириш асосида бадий истеъдодини ривожлантира билмаётганимиздадир. Тўғриси ҳам, мустақил ижодий қобилият — ҳар бир ёшнинг ҳаётий эҳтиёжига, маънавий камолотининг зарур қисмига айланган эмас: бир-бирига ўхшаш фикрловчилар, айтилган фикр-мулоҳазаларни тўғри ёки нотўғри эканлигидан қатъи назар ҳақиқат деб қабул қилувчилар, тақлидчи-такрорловчилар армияси юзага келмоқда. Бу жараён давом этмоқда. Бундай фаолият билан Республика Мустақиллигини таъминлаш мумкин эмас.

“Мустақиллик. Инсон. Адабиёт” муаммосини ва улар ўртасидаги мураккаб боғланишни идрок қиларканман, ёш авлодни инсон-яратувчи, инсон-кашфиётчи қилиб тарбияламасдан илгари силжиш, бахтистон — Ўзбекистонни гуллаб-яшнатиш, унинг одамларини — ҳавас ва қизиқиш билан ҳузурланиб меҳнат қилаётган ижодкорларни етиштириш мумкин эмасдек туюлади. Бу, ўз навбатида, бадий адабиётни-инсон ва табиатни чуқур ўрганадиган ва уни қайта яратадиган мўъжизанинг сирларини чуқур ўрганишни тақозо қилади. Зеро, инсонийлик ва гузалликнинг мағзини, табиатини тўла-тўқис адабиёт ўргатади, ҳар бир шахсдаги ҳис-туйғу, кечинма, дард, изтироб, дид, идрок, бахту саодат каби маънавиятнинг юзлаб эзгу хислатларини тарбиялайди.

Шундай экан, биз оила ва мактабдаёқ болаларимизда адабий фаросатни, нозик эстетик дидни, мустақил ижодкорлик қобилиятини тарбиялашимиз заруратдир.

Бу зарурат, ўз навбатида, адабиётнинг илоҳий жозибасини, ижод ва ижодкорнинг сеҳрини ўрганишга ундайди. Адабий талант табиатини, ёш иқтидорларга маҳорат сирларини ўргатишнинг лозимлигини кун тартибига қўяди.

БИРИНЧИ БОБ

БАДИЙ ИЖОД ЖАРАЁНИ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Тана доимо озиқланиб турма-
са яшай олмаганидек, руҳият ҳам
шу қонунга бўйсунди.

Ш.Л.ВОВЕРАНГ

Ҳаёт каби ижодий жараён ҳам шунчалик поёнсиз, бетакрор ва кўпқирралики, унда ҳар бир ёзувчининг эҳтиёжига, иқтидорга яраша ўрин ҳамма вақт топилади. Ҳар бир ёзувчи ўзига “биқиқ бир олам” (Белинский), алоҳида бир шахс экан, унинг тузилиши, кўриши, эшитиши, англаши, идроки, ҳиссиёти, тасаввури, қалби, қабул қилиши, англатиши, ишлаш йўсини ҳам ўзигагина хос бўлади. “Ўзидан ўзлигини топган”, мустақил бўлибгина кашф этишга киришгандан ёзувчи туғилади.

Лекин ҳар бир ёзувчининг ижод табиати иккинчиси-га ўхшамаслигидан қатъи назар, ҳамма санъаткорларга хос бўлган бадиий меҳнатнинг умумий қонун-қоидалари ҳам бор. Бу, даставвал, ҳаёт ва инсоннинг “мағзини” — уларнинг моҳиятидаги ҳақиқатни аниқлаш ва уни гўзал қилиб қайта яратишда, сиз-у бизга ҳаёт ва инсон ҳақида дарс беришида кўзга яққол ташланади.

Иккинчидан, ҳар бир ёзувчи учун ҳам бадиий адабиёт — мўъжиза. Бу мўъжизага ошно бўлганлар, унга муҳаббат қўйганлар умр бўйи содиқ қоладилар, унга бўлган маҳлиёлик сўнгги нафасгача давом этади.

Нега? Нега инсоннинг ҳаммаси ҳам тайёр қобилият билан эмас, балки истеъдод уруғлари билан дунёга келади? Нега бир одамда барча истеъдодлар муҷассамлашмайди? Нега у ҳар кимда ҳар хил бўлади? Нега истеъдодларнинг ҳаммасини бадиий асар ёзишга қобилияти йўқ? Нега муайян фан бўйича қилинган кашфиёт барчани қизиқтирмайди, адабиётдаги кашфиёт ҳаммани сеҳрлайди? Бадиий адабиёт нима учун миллатни, ирқни, динни, чегарани тан олмайди, барча инсонлар қалбига йўл топа олади? Нега ҳар бир

қалбнинг ошносига айланади, уни ҳаётни севишга, эзгу инсонийлик туйғуларининг подшоҳи бўлишига етаклайди?

Нега "Ўткан кунлар" даги баъзи тасвирлар сизни йиғлатганидек, Ҳ. Олимжоннинг баъзи шеърилари сизнинг қалбингизга бахт ҳиссиётини юқтирганидек, ҳабаш ёки ўрисни ҳам йиғлатади, бахтга "чулғайди"? Нега ҳамма асарларда ҳам шундай қудратни сезмайсиз? Нега ҳар бир ёзувчининг ҳамма асарларининг таъсир кучи бир хил эмас? Нега баъзи асарлар тез эскиради-ю, баъзиларининг умри боқий? Нега яратилганига минг йиллар бўлган асарлар — бугуннинг муаммолари ҳақида зарур хулосаларни беради?

Нега? Нега? Нима учун? деган саволларнинг тугамаслигини ҳам ёзувчи меҳнатининг жуда қийинлигидан, айти пайтда, қизиқарли эканлигидан далолат беради.

Шу сабаб, бадий ижод табиатини, унинг тараққиётини, умумий қонун-қоидаларини билиш — бадий сўз усталарининг онгли ва самарали ижод этишларига ёрдам берса, ёш истеъдодларга таълим ва сабоқ беради. Тарбиячи ва ўқитувчиларга илмий асос берса, кўпчиликни ҳаётни севишга, унинг гўзаллигини кашф этишга ўргатади.

Бадий ижод психологияси муаммоси чет эл адабиётшунослигида анча чуқур ўрганилган. Михаил Арнаудов, А.Т. Цейтлин, Л.С. Выготский, Б.С.Мейлах, П.В.Медведев, Л.Н.Якобсон, Е.Г.Яковлев, Ю.Оклянский, А.М.Левидов, Е.С.Громов каби адабиётшуносларнинг асарларида бадий ижоднинг умум назариясига, табиатига, сирларига оид асосли ва қизиқарли маълумотлар тўпланган ва таҳлил қилинган¹.

¹ М. Арнаудов. Психология литературного творчества. М., 1970; А.Т. Цейтлин. Труд писателя. М., 1968; Л.С.Выготский. Психология искусства. М., 1968; Б.С.Мейлах. Талант писателя и процесс творчества. Л., 1969; П.В.Медведев. В лаборатории писателя. М., 1971; Л.Н.Якобсон. Психология художественного творчества. М., 1971; Е.Г.Яковлев. Проблемы художественного творчества. М., 1972; Ю.Оклянский. Рождение книги. М., 1973; А.М.Левидов. Автор — образ — читатель. Л., 1977; Е.С.Громов. Природа художественного творчества. М., 1986; ва ш.к.

Бироқ ўзбек адабиётшунослиги ва танқидида бу муаммолар махсус тадқиқот объекти сифатида етарли даражада ўз тадқиқи ва таҳлилини топмаган. Тўғри, И.Султонов, М.Қўшжонов, Ҳ.Ёкубов, У.Норматов, Озод Шарофиддинов, Н.Худойберганов, С.Мамажонов, А. Ҳайитметов, Ё. Исоқов, И. Фафуров каби кўпчилик назариётчилар, адабиётшунослар, танқидчиларнинг асарларида ижод жараёнининг табиати, психологияси, сирлари ўрганилган, қимматли фикрлар айтилган, у ёки бу классик асарларнинг яратилиш тарихи ва поэтикаси, ёзувчи бадиий маҳорати чуқур ишланган. Айниқса, бу соҳага дастлаб қўл урган ёзувчи Пиримқул Қодировнинг адабий “Ўйлар”¹ ида ижодий жараённинг қизиқарли дақиқалари кичик-кичик этюдлар тарзида асосли ёритилади. У. Норматов турли авлодга мансуб ёзувчилар билан баҳс-суҳбатлари — “Талант тарбияси”² китобида адиб ва шоирларнинг “дахлсиз дунёсини” — ижод лабораториясининг баъзи томонларини текширди. Уларнинг ўз ижодлари ҳақидаги иқрорномаларини, тажрибаларини, ўзига хос меҳнат йўсинларини умумлаштиришга интилди. Ў.Носиров “Ижодкор шахс, бадиий услуб, автор образи”³ номли китобида табиий истеъдод, ижодкор дунёқараши, ижодкор ва муҳит каби муаммоларни бадиий услубга боғлиқ ҳолда ўрганди. Камина ўз тадқиқотида ижодий режа, ҳаёт ҳақиқати ва бадиий ҳақиқат, автор-қаҳрамон-китобхон муаммоларини таҳлил қилди.⁴

Буларнинг ҳаммаси — ижод жараёнидек чексиз ва чуқур дарёнинг ирмоқларидан, юзлаб адабиётшунослар ҳамкорлигида ўрганилиши лозим бўлган соҳанинг дастлабки умумлашмаларидир.

¹ П. Қодиров. Ўйлар. Т., Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 йил.

² У.Норматов. Т., Талант тарбияси. “Ёш гвардия”, 1980 йил.

³ Ў.Носиров. Ижодкор шахс, бадиий услуб, автор образи. Т., “Фан” 1981.

⁴ Ҳ. Умунов. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. Т., “Фан” 1983.

Юқоридаги асарлар юзага келгандан кейин ҳам ижодий жараёни, унинг хусусиятларини янада кенг-роқ, янада чуқурроқ очишга бағишланган хотиралар¹, Ҳ. Қодирийнинг "Отам ҳақида", С. Аҳмаднинг "Назм чорраҳасида", К. Қаҳҳорованинг "Чорак аср ҳамнафас", Шукруллонинг "Жавоҳирлар сандиғи", Н. Фозиловнинг "Устозлар даврасида", Э. Воҳидовнинг "Шоир шайхон", А. Ориповнинг "Эҳтиёж фарзанди", Ҳ.Ҳошимовнинг "Нотаниш орол" асарлари юзага келди². Уларда ҳар бир санъаткорнинг "сочилиб ётган" ўзига хос ижодий тажрибалари — мақоллари, суҳбатлари, эсдалик-лари, публицистик асарлари, шахсий кузатишлари, қайдлари, ... яхлит қилиб тўпланган, муайян "қолип"га солинган. Уларда ҳар бир ёзувчи ва шоир истеъдодининг, талантининг қисматини, билими ва қувваи-ҳофизасини, инсон-гражданин сифатида шаклланиш тарихини ва даражасини, уларнинг адабиёт ва бадиий ижод ҳақидаги сабоқларини, санъаткорлик маҳоратларини ўрганиш учун талай маълумот ва мулоҳазалар тўпланган. Булардан ташқари Ғ.Ғулом, А. Қаҳҳор, Ойбек, А.Мухтор, О.Ёқубов каби санъаткорларнинг адабиёт ва ижод ҳақидаги ҳикматлари, донишлари, ўғитлари кашфлари ҳам мавжудки, уларнинг ҳаммаси ҳам бизнинг суҳбатларимиз учун асосдир³.

¹А. Қодирий замондошлари хотирасида. Т., 1986; А. Қаҳҳор замондошлари хотирасида. Т., 1987; Миртемир замондошлари хотирасида; Т., 1982; Навоий замондошлари хотирасида. Т., 1985; Ойбек замондошлари хотирасида. Т., 1979; М. Шайхзода замондошлари хотирасида. Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1983; ва ш.к.

²Ҳ. Қодирий. Отам ҳақида. Т., 1983; С. Аҳмад. Назм чорраҳасида. Т., 1982; К. Қаҳҳорова. Чорак аср ҳамнафас. Т., 1987; Шукрулло. Жавоҳирлар сандиғи. Т., 1977; Н. Фозилов. Устозлар даврасида. Т., 1988; Э. Воҳидов. Шоир шайхон. Т., 1987; А. Орипов. Эҳтиёж фарзанди. Т., 1988; Ҳ.Ҳошимов. Нотаниш орол. Т., "Ёш гвардия" 1990 (Ушбу китобларга мурожаат қилганимизда фақат саҳифаларни кўрсатамиз — Ҳ.Ҳ.)

³Ғ.Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. Т., 1971; А. Қаҳҳор. Бадиий ижод ҳақида. Т., 1987; Ойбек. Адабиёт тўғрисида. Т., 1985; А. Мухтор. Ёш дўстларимга. Т., 1971; О.Ёқубов. Излайман. Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1972.

Ана шу асарларга таянган ҳолда бадиий ижод табиатини очиб берувчи қизиқарли “икрорнома”ларни тўплаб шарҳлашга ва сизга ҳавола қилмоққа ҳавасландик. Зеро, дарслигимиз, сизни ижодга етакласа, яратишга ундаса; ахир “ижод қилиш ўлимни маҳв этишдир” (Р. Роллан).

ИСТЕЪДОД

Ижодий меҳнатгина талантга шодлик беради.

АСОЛАТ АЯ

“Барча истеъдодлар каби шоирлик ҳам туғма бўлади ва болалиқдан ўзини намоён этади. Бу кундуздек равшан, ҳақиқатнинг ўзидек аён...

...Шоирона истеъдод — бир қараганда оламга ҳайрат кўзи билан боқиш саънати ва ўзгаларни ҳайратга солиш санъати бўлиб кўринади, яна бир қараганда эл дардига ошно бўлиш қобилияти бўлиб туюлади.

Истеъдод — бу аввало дид, яхши дид эгаси бўлиш қобилияти, дегувчилар ҳам бор. Истеъдод — бепоён тушунча. У таърифга сиққанда эди, уни маълум хусусиятлар доирасида чегаралаш мумкин бўлганда эди, одамлар йўқ истеъдодни тарбиялаб бор қилган бўлардилар. Горький, истеъдоднинг 99 фоизи меҳнат деганини туғма истеъдоди бўлмаган одам меҳнат билан чинакам шоир ёки бастакор бўлиши мумкин деб тушунмаслик керак. Ҳар қалай 99 дегани 100 эмас. Сув нормал шароитда 100 даражада қайнайди. 99 даража исиган сув — қайнаган сув эмас. Форс тилида қайнашни “жўшидан” дейди, яъни жўшмоқ. Шеърят ҳам жўшмоқдир. Жўшмоқ учун эса 99 фоиздан ташқари ўша камтарин бир фоиз — яъни туғма истеъдод керак.

Шу маънода “кунларнинг созини чертиб юрувчи”ларнинг таскини — биз улуғ эмас, бизга шу ҳам бўлаверади деб кўнгилни тинчитиши адабиёт учун фалокатдир. Шоирми, адибми, бу қутлуғ даргоҳга қадам қўйгач, англамоғи керакки, бунда Низомийлар, На-

воийлар, Шекспир ва Пушкинлар қалам сурган. У шу улуғ сиймолар даврасига киради. Ўз қалби, виждони олдида, бу улуғ зотлар олдида андиша қилмоғи керак.

Ким билсин, бизлар ҳам кунларнинг созини чертиб юрган нозимлардирмиз — бу масала элнинг ва фурсат деб аталган буюк ҳакамнинг ҳукмига ҳавола. Лекин мен ишонаманки, ўзи ҳар қанча камтар ва ҳокисор бўлмасин, шоир илҳом чоғида ўзини Пушкиндан кам сезмайди ва у тўғри қилади, тамоман ҳақли.

Албатта, эл-юрт муҳаббатини қозониш учун туғма истеъдоднинг ўзи камлик қилади. Шоир руҳан, фикран замон даражасида бўлмоғи, халқ ҳаёти тўлқинлари ичида кенг қулоч отмоғи керак.

Яна ўша гап, тўқсон тўққиз юз бўлмаганидек, бир ҳам юз эмас¹.

Эркин Воҳидовнинг ушбу мулоҳазалари — каттаю кичикка тушунарли. Лекин “ҳеч бир одам мукаммал, яъни тўла шаклланган ҳолда дунёга келмайди, аммо унинг бутун ҳаёти бетиним ҳаракатдаги ўсиш ва доимий шаклланишдан” (В. Белинский) иборат экан, ўша зарур бир фоиз истеъдод ҳамма кишилар билан бирга туғилади. Табиат ҳеч кимдан бу сахийлигини аямайди. Фақат у “уруғ” шаклида яширин намоён бўлади. Гап ана шу “уруғ”нинг қаерга ва қандай шароитда тушишида. Уруғнинг униб-ўсиши учун яхши ер, ҳаво, сув, қуёш зарур бўлганидек, қобилият “уруғ”нинг ҳаракати оилада, мактабда, жамиятда, таълим тарбияда яратилган конкрет шароитга, инсоний муносабатларга боғлиқ. Унинг кузатувчанлигини, ҳавасини, қизиқишини, билимини ўстиришга, мустақил ижодий фикр юритиш кўникмасини эгаллашига, гўзалликни кўра ва ҳис қила билишига эришиш ва шу сингари муносабатларда изчил ва тинимсиз меҳр билан қилинган меҳнат орқали “уруғ”ни — истеъдодга, яратувчи кучга айлантириш мумкин; шундай хусусиятга эга бўлган шахс ўз қобилиятини намоён қилган соҳада ўзлигини

¹ Э. Воҳидов. Шоиру шеър ушур. Т., “Ёш гвардия”, 1987, 15—16-бетлар.

излаб топади, буюк ишларни инсонийлик нуқтаи назаридан ва осонлик билан завқу шавққа тўлиб бажаради. Бусиз табиат берган истеъдод “уруғи” — ижтимоий муносабатлар ва вақтнинг бесамарлигидан “уруғ” шаклида ўлиб кетаверади. Туғма истеъдод эгаси бўлмаган кишидан шоир чиқмаганидек, меҳнатдан, ўқиш-ўрганишдан, маҳорат сирларини эгаллашдан қочган, ўзлигига, ўз авлодининг қисматига ярашадиган СЎЗНИ айта билмагандан ҳам ШОИР чиқмайди. Туғма истеъдод билан узлуксиз меҳнат ўртасидаги диалектик алоқа моҳиятини чуқур англаган ва бор ҳаётини — “халқнинг, даврнинг хотироти”ни дунёга ёйишга бағишлаган ёниқ қисмат деб тушунгандан Шоир туғилади. Иккаласидан биронтаси бўлмаса ёки биронтасига амал қилинмаса, номи — шоиру, умри бўйи ҳаваскор қаламкаш бўлиб қолаверади.

“Истеъдод — бу дид” деган тушунчани ёқлаган, “Талант — ҳеч қачон янгилигини йўқотмайдиган ягона янгиликдир”¹, хулосасига келган Абдулла Орипов гўё юқоридаги фикр-мулоҳазаларни давом эттириб, лўнда қилиб дейди:

“...Ҳа, адабиётда ҳамиша икки тоифа ижодкорлар давр суриб келганлар. **Улардан биринчиси**, таъбир жоиз бўлса, **косиблардир**. Косиблар кимлар? Улар шеърятда умуман қандай мақомда намоён бўладилар? Адабиётда косиб фақатгина ўз истак ва орзуларига кўра, балки тирикчилик тақазоси туфайли ёхуд ном қозониб яшаш иштиёқида қўлига қалам олади. Баъзилари эса бу соҳага мутлақо тасодиф туфайли араллашиб қолган **омадсиз меҳнаткашлар** бўлиб чиқади. Нима бўлган тақдирда ҳам, қанчалик яшовчан бўлса-да, **адабиётда косиблик унинг соҳибига обрў келтирган эмас. Иккинчи тоифа эса**, қалб амри билан ижод қилувчи, ўзи ёққан алангада қоврилувчи, чексиз машаққатли меҳнатдан ҳузур ва ҳаловат олувчи, қисқаси, **ижодни қисмат деб билгувчи шахс**—

¹ А.Орипов. Эҳтиёж фарзанди. Т., “Ёш гвардия”, 1988 йил, 34-бет.

лардир. Уларни кўпинча туғма истеъдод эгалари деб ҳам аташади" (82-бет; Таъкидлар бизники — Ҳ.У.).

Худди шу фикрларга яқин мулоҳазаларни бошқа ижодкорларда ҳам учратамиз. Ўткир Ҳошимов "Талантнинг биринчи белгиси — чидаб бўлмас дард демакдир" дейди¹. "Ижодкор одамнинг қалбида зарурат деган ғалати туйғу бўлади. Бу кўнгилдаги "дард"ларни фақат ўз шахсий дарди эмас, халқ дардини — эзгуликка меҳр, разолатга қаҳрни одамларга айтиш, тўкиб солиш эҳтиёжи" (200-б.) дея баҳолайди.

Хуллас, ёзувчи ва шоирга Парвардигор томонидан берилган туғма талантни қандай тушуниш лозим?

Маълумки, санъаткор тўғридан-тўғри ҳаётдан нусха кўчирмайди, балки унга ҳақиқатан ўхшаш қилиб янги бир дунё яратади, кашф этади. Бошқача айтганда, ҳаётий ҳақиқатдан бадиий ҳақиқат яратади; ҳаётий факт ва ҳодисаларни ўзининг руҳий лабораториясида "қайнатиши", ишлаши, синтезлаштириши, яъни тасаввури, ҳаёли, орзуси, тажрибаси, қалби, табиати, дунёқараши билан бойитган ва муайян ғояга хизмат қилувчи характерли ва зарурий деталларни, факт ва ҳодисаларни танлаган ҳолда тугаллик касб этган (образли) бадиий ҳаёни яратиши зарур; яратганда ҳам бу ҳаёт китобхон кўз ўнгида жонли ва реал, ишончли ва гўзал, таъсирчан ва яхлит бўлиб гавдаланиши шарт.

Бу ҳолатни Эркин Воҳидов шундай исботлайди:

"Қирқ центнердан олдинг ҳар гектар ердан,
Юртимиз миннатдор сендек мард эрдан.

Номаълум шоир

Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглим писанд этмас.

Алишер Навоий

¹ Ў. Ҳошимов. Нотаниш орол. Т., "Ёш гвардия", 1990 йил, 196-бет.

Бу икки байт ўша гектаридан олинган қирқ центнердан ҳосил кўтарган мардга ўқилса, аминманки, унга кейингиси маъқул бўлади. Чунки кейинги мисраларда чинакам бадиият бор, инсон қалбининг ҳолати бор. Уни ўқиганда ҳар ким ундан ўз ҳолатига мос туйғу топади...”¹.

Дарҳақиқат, биринчи байтга эътибор берсангиз, гўё шеъриятга хос ҳамма нарса бор; байт равон, бўғин, туроқлари, қофияси жойида, бугунги ҳаёт акси бор. Лекин унда ҳайрат йўқ; унда дард йўқ; унда дид йўқ; унда санъаткорнинг ўзлиги йўқ; унда янгилик йўқ; унда образлилик, бадиийлик йўқ; унда қалбга кўчувчи, қалбни ҳаракатга солувчи ҳолат тасвири йўқ. Иккинчи байтда эса ҳаёт бор; ҳолат бор; ҳайрат бор; дид бор, янгилик бор; самимият бор; поклик бор; ҳар юракнинг туйғусини уйғотувчи жонли руҳ бор.

Биринчи байт ҳаваскор, косиб шоирларнинг “чизмаларига” намунавий мисол бўлса, иккинчи байт туғма истеъдодга, шеъриятни қисмат деб тушунган шоирларнинг кашфиётларига намунавий мисолдир.

Хуллас, истеъдодни ўстирмасдан, унга “кун сайин меҳнат билан жило бермасдан” (А. Қаҳҳор), яшашда ва ижодда ички ва кучли интизомга бўйсунмасдан, илҳом билан ёзмасдан китобхон қалбини забт этиш, бадиий талант соҳиби бўлиш мумкин эмас экан...

Майли, оила аъзолари ва ўқитувчилар шеър ва ҳикоя ёза бошлаган ўқувчиларни қўллаб-қувватласинлар, адабиёт сирларига ошно қилсинлар. Улар кўпчиликни ташкил этсинлар, шеърий иқтидор сеҳрини бошдан кечирсинлар. Ана шундагина юзлаб ҳавасмандлардан ҳақиқий санъаткор — халқ мулки бўлган талант туғилади.

¹ Э. Воҳидов. Шоиру шеър ушур. Т., “Ёш гвардия”, 1987 йил, 144-бет.

ИЛҲОМ

Илҳомнинг вақти йўқ,
селдек келади,
Раҳм этмай, жаллоддек
дилни тилади...
УСМОН НОСИР

Илҳомнинг моҳиятини англамоқ учун, келинг, даст-аввал, санъаткорларнинг фикрларини тинглайлик:

А. Орипов: ... илҳом ҳаяжондан баландроқ турадиган ақл ва тафаккур тамғаси бўлган ҳолат ҳисобланади. Пушкин илҳомни англаб олинган кайфият, — дейди. Маълум тарихий шароитда яшаб ижод этаётган кишиларнинг илҳоми аллақандай муаллақ, таъбир жоиз бўлса, биологик илҳом бўла олмайди. **Илҳом маълум муҳитда ва фикрлар жараёнида синтезлашган кайфиятнинг олий нуқтасидир¹.** (Таъкидлар бизники — Ҳ. У.)

Ў. Ҳошимов: Илҳом, Толстой айтганидек, энди жим туролмайман, деган туйғу билан ёзув столига ўтириш. **Бунақа пайтда одам ҳамма нарсани унутади, роҳат қилиб ишлайди. Ойлаб, баъзан йиллаб ҳал қилолмаган муаммоларни бир ҳафтада бемалол уддалайди².** (Таъкидлар бизники — Ҳ.У.)

Э. Воҳидов: Мен илҳом деб аталган ҳолатнинг табиати ҳақида кўп ўйлаганман. Бу ғайриоддий ноёб ҳолат. **Шоир илҳом дақиқаларидагина ҳақиқий шоир бўлади.** Бошқа вақтда у ўзгаларга ўхшаб фикр қилувчи оддий одам. Шоир илҳом онларида битган сатрларига кейин ўзи ҳайрон бўлиши мумкин.

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача,
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, Қуёш.

¹ А. Орипов. Эҳтиёж фарзанди. Т., "Ёш гвардия", 1988 йил, 86-бет.

² Ў. Ҳошимов. Нотаниш орол. Т., "Ёш гвардия, 1990 йил, 200-бет.

Бу сатрларни битган вақтда Фафур Фуломнинг вужуди кафтдаги симобдек қалқиб турганини тасаввур қилса бўлади. Бунақа шеърларни шунчаки ўлтириб, мана энди шеър ёзаман, деб ёзиб бўлмайди. Ҳар қанча материалист бўлсам ҳам **илҳом ҳолатининг сеҳрли эканига ишонгим келади**. Лекин бу ҳолат осмонга боқиб кутиб ўлтириш билан келмайди. “Фауст” да айтилганидек:

Шеърый кайфиятни тек кутган шоир
Умр сўнгигача кутиши мумкин.

Илҳом узлуксиз изланиш, ўқиш, ўрганиш, меҳнат қилиш натижасидир. Шу маънода у онгли жараён. Талантнинг тўқсон тўққиз қисми меҳнат, деган сўзни мен шундай тушунаман. **Илҳом туйғуларнинг шоир қалбидан тошиши, шоир хаёлида туғилган шеърый ниятнинг етилиши ва вужудни ларзага солишидир**. Фикр ва туйғулар эса изланишдан дунёга келади.

Илҳомсиз асар ёзиш мумкинми? Мумкин. Лекин бу жуда оғир меҳнат — ёзиш ҳам, ўқиш ҳам. **Илҳомсиз ёзилган асар севгисиз олинган бўсадай совуқ бўлади**¹. (Таъкидлар бизники — Ҳ.У.)

Ушбу мулоҳазалардан аён бўлаяптики, илҳом келганда санъаткорнинг маънавий ва жисмоний қуввати бир нуқтага йиғилади, у катта қудрат билан ишга киришади: бу пайтда у борлиқни тамоман унутади, гўё инон-ихтиёрига бўйсунмайдиган завқу шавққа тўлади, қаттиқ ҳаяжонга тушади; фақат “ғойибдан келган”, тўғрироғи ичдан тўлиқ ҳис қилиб сезилган фикр, ҳолат тасвирини ёзиб улгуриш билан банд бўлади.

Илҳом келганда санъаткор, қадимги философлар айтганидек, маънавий “кайф” ҳолатида бўлади, яъни ўзи қилаётган ишни тўлиқ англамайди; ўзлигини, ўзи яшаётган дунёни унутади; ўзи яратаётган янги олам-

¹ Э. Воҳидов. Шоиру шеър ушур. Т., “Ёш гвардия”, 1987 йил, 140-бет.

да ва шу олам “кишилари” — қаҳрамонлари билан бирга яшай бошлайди; уларнинг фаолият ва нутқларини жуда енгиллик билан қоғозга тушириб боради. Образли қилиб айтганда, “Илҳом — паровознинг ўтхонаси” (Л. Леонов), шу паровозни ҳаракатга келтиради. Демак, илҳом ёзувчи қалбига тушган маънавий олов, у ижодий жараёни тўлиқ ёритади ва ҳаракатини таъминлайди.

Хуш, бундай ҳолат қачон юз беради?

“Маълумки, санъат, шу жумладан, сўз санъати — адабиёт ҳам кишиларнинг онгига ҳис орқали — юрак орқали таъсир қилади...

Ёзувчи ўзи ҳис қилмаган нарса тўғрисида ёзса, буни ўқиган ўқувчи ҳам ҳеч нарсани ҳис қилолмайди. Ўқувчининг қалбига таъсир қилмаган нарсанинг адабиётга ҳеч тегишлилиги йўқ.

Демак, куйдириш учун куйиш, ардоқлаш учун ардоқланиш шарт. Бусиз бўлмайди. Ҳис қилинмасдан ёзилган нарса қоғоздан қилинган гулга ўхшайди...

Бас, маълум бўладики, илҳом келгани ёзувчининг тўлиқ ҳис қилгани, илҳом келмагани ёзувчининг ҳали ҳис қилмагани бўлади¹

Илҳом деган сеҳрнинг макони борми? “Тўлиқ ҳис қилмоқ”ни қандай тушунмоқ лозим? Ички ҳис орқали сезмоқ учун нималар керак?

Бунинг учун истеъдоддан ташқари улкан меҳнат — асалари меҳнати зарур. “Асалари юз грамм бол йиғиш учун миллионта гулга қўнар экан, — дейди ёзувчи Ўткир Ҳошимов. — Шунга яраша шарбат тўплаш учун 46 минг километр масофани босиб ўтаркан. Бу ер куррасини экватор бўйлаб айланиб учиш билан тенг. Бундан ташқари, болари ҳар бир томчи гул шарбатини хартумчасидан 200 марта тўкиб, қайта ютиб ишлов бераркан. Аммо бу ҳали асал тайёр бўлди, деган гап эмас. Шундан кейин ҳам болари асални махсус катакчага жой-

¹ А. Қаҳҳор. Асарлар. 5-жилд., Т., Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 йил, 228-бет.

лаб, бир неча соат мобайнида қанот қоқиб, ҳаво юбориб, тозаларкан. Асал айнимаслиги шундан. Ҳақиқий асар дунёга келгунча, қаламкаш ҳам тахминан шунча азият чекади”¹. Лекин бу азият ҳам қамлик қилади: ҳаётни, инсон руҳини таҳлил ва тасвир этувчи санъаткорда савия баланд, донишмандлик ва пайғамбарлик хислатларининг бўлишини ҳам тақозо қилади.

Маълумки, Тангри таоло, барча буюк пайғамбарларнинг энг олий сифатларини Муҳаммад пайғамбарда бўлишига амр этганлар. Шу сабаб, Одам Атонинг яхши хулқатвори, Сифнинг илму дониши, Нухнинг жасорати, Иброҳимнинг шафқати, Исмоилнинг фасоҳати, Исоҳнинг камтарлиги, Лотнинг фаросати, Ёқубнинг топқирлиги, Юсуфнинг хусни-жамоли, Мусонинг сабр-матонати, Ионанинг ҳалимлиги, Жошуанинг устуворлиги, Довуднинг хайрихоҳлиги, Дониёлнинг меҳри ва юраги, Илёснинг олижаноблиги, Ионнинг мусаффолиги, Исонинг тақводорлиги унга муяссар бўлади. Худди шундай фазилатлар талантида ҳам мужассам бўлиши ва эзгулик яратиш ишига — мўъжизакорликка сарф бўлмоғи лозим.

Ана шундагина ҳақиқий санъаткорлик юзага келади — китобхонни ҳам завқу шавққа, кучли эҳтиросларга дуч этади. Ёзувчидаги ҳис ўқувчига тўлиқ “кўчади”; ёзувчининг илҳоми ўқувчи илҳомини жўштиради.

Бундай меҳнат ва хислатларсиз “Илҳомнинг ўзи ҳеч қачон келмайди. Илҳомни ёзувчининг ўзи қидириб топиши керак.

Илҳом деб аталган паризод, нозанин ёрнинг макони қаерда? Илҳомнинг макони халқнинг дилида — мажбурият эмас, зарурият, хоҳишга айланган меҳнатнинг шавкати, бахтиёр одамнинг қаҳқаҳасида, жабрдийданинг кўз ёшида, ошиқ ва маъшуқаларнинг кўзлари ва сўзларида, одамда меҳр ва ғазаб уйғотадиган ҳодиса ва воқеаларнинг мағзида... илҳом қидирган ёзувчи халқнинг қалбига қўл солиши керак”².

¹ Ў. Хошимов. Нотаниш орол. Т., “Ёш гвардия”, 1990 йил, 200-бет.

² А. Қадҳор. Асарлар, 5-жилд, Т., Ғ. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 йил, 228-бет.

Демак, илҳом халқ ҳаётини чуқур ўрганишдан — шу йўлдаги тинимсиз меҳнатдан туғилади. Ҳаёт бор жойда — илҳом бор. Фақат ёзувчи уни ҳаётдек улкан оламдан — ўзини эҳтиросга солган оламини — халққа айтмоқчи бўлган зарур гапини топиши, ажратиб олиши лозим. Лекин ёзувчи тасвирламоқчи бўлган ҳар бир ҳодисани, қаҳрамонлари тақдирида содир бўлган ҳамма ҳолатларни ўз бошидан кечира олмайди-ку. “Мана шу жойда ёзувчини бир нарсa кутқаради, — деб ёзади Асқад Мухтор, — ҳаётни ёзувчи кўзи билан кўриб, уни бадий, фалсафий таҳлил қила билиш қобиляти”¹.

Ёзувчи П. Қодиров “Санъаткор ёзувчи шахсан ўзи кўрмаган воқеаларни бошидан ўтказмаган кечинма ва ҳиссиётларни ичдан астойдил ҳис қилгунча ўрганади”², — деб ёзса, Илья Эренбург “Уни қўлида ўзгаларнинг қалбини оча оладиган калит бўлмоғи керак”³ — деб таъкидлайди.

Бу фикрлар асосида қандай сирлар яширинган? “Ҳаётни ёзувчи кўзи билан кўриш... ичдан астойдил ҳис этиш... ўзгалар қалбини оча оладиган калит”ни қандай тушунмоқ лозим?

Л.Н.Толстой “Тирилиш” романида шундай ёзади: “Дунёда энг кўп тарқалган фикр, ҳар бир кишининг ўзига хос маълум бир хусусияти бўлади, хушфеъл, ақлли, аҳмоқ, ғайратли, ялқов одам бўлади ва ҳоказо деган фикрдир. Лекин одамлар бунақа бўлмайди. Биз одам ҳақида у кўпинча баджаҳл эмас, ғайратли ёки аксинча бўлади дейишимиз мумкин; лекин бир одамни агарда, у хушфеъл ёинки ақлли десагу бошқа бирини жаҳлдор ёки аҳмоқ десак нотўғри гапирган бўламиз. Биз бўлсак одамларни доимо шундай ажратамиз. Бу нотўғри. Одамлар дарёдек гап: ҳаммасининг

¹ Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси, Т., “Ёш гвардия”, 1980 йил, 38-бет.

² П. Қодиров. Ўйлар. Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 107-бет.

³ Қаранг: Бадий ижод ҳақида. Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1960 йил, 158-бет.

суви бир хил, ҳамма жойда ўша сув, лекин дарё гоҳ кенг бўлади, гоҳ тор, гоҳ тез оқади, гоҳ секин, суви гоҳ тиниқ бўлади, гоҳ лойқа, гоҳ илиқ бўлади. Одамлар ҳам шундай. **Ҳар бир одамда инсоний хусусиятларнинг куртаги бўлади. Одам шу хусусиятларнинг гоҳ бирини, гоҳ бошқасини намоён қилади, баъзан ўша одамнинг ўзи бутунлай ўзгариб кетади. Баъзи одамларда шу ўзгаришлар жуда кескин намоён бўлади...**"¹ (Таъкид бизники — Ҳ.У.).

Демак, ҳар биримизда бутун одамзод шу вақтгача бошидан кечирган инсоний хусусиятларнинг куртаги яширин тарзда мавжуд. Улар ҳар бир қалбнинг чуқурида ёта беради. Лекин улардан бирортасини уйғотиш зарурати туғилса, шунга ташқи талаб, эҳтиёж бўлса, тасаввуримизда жонланиши мумкин. Худди ана шу сабабли ёзувчи хоҳлаган қиёфага, ёшга, ҳолатга кира билиши мумкин. Хоҳлаган кечинма, хиссиёт, руҳиятни тасаввур эта олиши мумкин. Шундай экан, ёзувчи — санъаткор хасислик ва жиноятни ҳам қўрқув ва мардликни ҳам, ўлим ва жасоратни ҳам, аёл ва йигитни ҳам, чол ва кампирни ҳам... муҳаббат ва ориятни ҳам тушунарли ва ёрқин тасвирлай олиш қудратига эгадир.

Лекин бу қудрат самимий ва таъсирчан, ишонарли ва "юқувчан" бўлиши учун ёзувчи ўз халқининг фарзанди, Ватанининг жангчиси, қайноқ ҳаётнинг фаол иштирокчиси, илғор дунёқарашнинг эгаси сифатида катта шахсий ва ижодий тажрибага эга бўлиши лозим. Чунки ёзувчининг шахсий тажрибаси, биографияси "олтин фонд" (А. Мухтор) бўлиб, у ҳаётда, шу жумладан асарда рўй бераётган воқеа ва ҳодисаларни тушунтирувчи калитдир. Шу боис F.Фулом: "Ёзувчи кишининг ички дунёсини тасвирлар экан, ўз тажрибасига суянади. Шунинг учун ҳам бу тажриба қанчалик кенг бўлса, қаҳрамоннинг ички дунёси ҳам шу

¹ Л. Толстой. Танланган асарлар, 5-том, Т., F.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 йил, 223-бет.

қадар бой бўлади”, деб ёзган эди. Дарвоқе, шахсий тажриба — ўзгалар қалбини тўғри англашнинг йўлчи юлдузидир.

Гарчи инсониятга тегишли ҳамма нарса ҳар бир шахсга ҳам тегишли бўлса-да, ҳар бир инсон ўзича ҳис қилиб, ўзича ўйлайди, ўзича яшайди, ўзича ўрта-нади, ўзича мулоҳаза қилади, ўзича гапиради... Шу сабаб “Бир шоирнинг “сир”и бошқа шоир учун сира ҳам иш бермайди. Уни ҳамма кулфга тушадиган калитдек деб ўйлаш мумкин эмас.

Поэтик ижоднинг “сир”ини фақат шоирнинг ўзигина топа олиши, шунда ҳам фақат ўзидан топа олиши мумкин. Ҳар бир янги шоир бу “сир”ни ўзи учун янгидан “очиши” керак, деб айтсак тўғрироқ бўлади, деб ўйлайман.

Поэтик “сир”ни билиб олиш — бу ҳаммадан олдин ижодда мустақил бўлиш демакдир, бошқача қилиб айтганда, сен бир шеър ёзгинки, бу шеърнинг ёзилиши фақат ўзингга, бошқа шоирга эмас, фақат сенинг ўзинггагина хос бўлсин, яъни бу шеърда ўзингга хос овозинг бўлсин, бирор мавзуда мустақил ўзинг нима айта олсанг, фақат шуни, ўз фикрингни айт. Чунки турмушдан олган бир воқеани ўзинг кўргансан, ўйлагансан, уни ўзинг ҳис қилгансан, ўзинг англагансан ва ўзинг ундан хулоса чиқаргансан. Шунинг билан бирга бу воқеа, фақат шоир ва маълум доирадаги одамлар учунгина аҳамиятли бўлмай, балки, энг муҳими, кенг ўқувчилар оммаси учун аҳамиятли бўлиши керак”¹.

Шоир М. Исаковскийнинг юқорида келтирган сўзларидан ҳам маълум бўляптики, “кимки ёзувчи бўлмоқчи бўлса, албатта ўзидан ўзлигини топиши зарур”². Чунки, у тасвирламоқчи бўлган ҳаётнинг мафтункорлиги ёзувчи шахсидан қўшиладиган маънавий, поэтик

¹М. Исаковский. Поэзиянинг “сир”и ҳақида. — Бадий ижод ҳақида. Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1960 йил, 30-бет.

²Горький А.М. Собр. соч. в 30-ти томах. Т.28. М., 1955 год, стр. 215.

“бойлик”нинг даражасига боғлиқдир. У ўзигагина тегишли ана шу “бойлик”ни — инсоний сифатларни, рухий кучларни яратаётган қаҳрамонларга “улашганда”, берганда бунинг сифати қандайлигини — фикрий доираси, ички дунёсининг теран, бой ёки чекланган ва қашшоқлигини китобхон баҳолайди. Ана шу баҳосининг натижасига қараб ёзувчига, унинг асари-га бўлган муносабатини белгилайди.

Демак, ёзувчининг қаҳрамонлар кечинмаларини бирга ҳис қилиш, уларга сингиш истеъдоди, қаҳрамонларга субъектив муносабати катта роль ўйнайди. У ўзини тасвирланаётган шахс ўрнига қўя олсагина, ўша шахс қиёфасига кира билсагина, характер жонланади.

Бунинг учун ёзувчи даставвал, образни кўз ўнгида жонли шахс қиёфасига киргунча ўрганади. Ёзувчи ўз қаҳрамонининг туғилишидан тортиб умрининг охиригача бўлган ҳаётини ва у ҳаракат қилиши лозим бўлган воқеликни — шароитни тасаввур қила билиши керак.

Агар Ойбек: “Бунинг учун, албатта Навоийнинг барча асарлари, Навоий яшаган даврнинг тарихи, у даврнинг социал қиёфаси, у давр фаолиятининг характери, урф-одатлари, хулқ-атвори билан танишишга тўғри келди. Кўп тарихий фактлар, материалларни йиғдим, уларни таҳлил этиб, мағзини чақиш учун чуқур ҳис этишга, ўйлашга бошладим. Бу ишга шу қадар ғарқ бўлган эдимки, романнинг иш плани қоғозда йўқ эди, у менинг кўнглимда, ёдимда эди, бутун борлигимни банд этган эди. Юрсам-турсам ҳамиша Навоийни ўйлар эдим. Унинг маънодор, ақлли кўзлари, хушфеъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл, пок, улуг қалбини ҳис этардим, кўз ўнгимда кўрардим,¹ — деб ёзса, С. Аҳмад “Уфқ” қаҳрамонлари ҳақида: “Романдаги ҳар бир персонаж билан ҳаёлан гаплашганман, йиғлаганман. Улар худди қайсар, бебош болалардек мени қанча қийнашган.

¹ Ойбек. “Навоий” романини қандай ёздим. — “Адабиётимиз автобиографияси”. Т., Ғ.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973, 158-159-бетлар.

Хасис, ярамас Иноят оқсоқолни қандоқ қилиб ёмон кўрай. Ахир уни яратгунча қанча азоб тортганман. Унинг эски бир сўмликларни самоварнинг қорнига ёпиштириб, дазмоллашидан тортиб милиционер билан учрашувигача менга қадрли”¹, — деб таъкидлайди.

Ушбу иқрорномалардан кўринаптики, Ойбек қаҳрамонларни кўз ўнгида кўргандай тасаввур қилса, Саид Аҳмад улар билан ҳаёлан гаплашиб, суҳбатлашади. Бу хусусият, яъни ёзувчининг асарда тасвирланаётган оламда яшаши, шу олам кишилари билан муносабатга киришиши, уларнинг яхшисини севиши, ёмонини қоралаши — ҳамма санъаткорларга хосдир. А. Толстой ёзганидек, “Тасвирланаётган нарсаларни ҳис-туйғулар ёрдамида кўра билиб, асар яратиш — ёзувчи учун қонундир”².

Илҳом бепоён ижодий жараённинг бир парчаси, бадий асар яратиш тизимидаги санъаткорнинг муайян бир ҳолати. Лекин илҳомсиз яхши асар яратиш мумкин эмаслиги ҳам аён бўлди.

Адабиётшуносликда илҳомнинг икки даражаси борлиги қайд этилган: Биз биринчисини — муътадил илҳом ва иккинчисини — завқу шавққа тўлиқ илҳом (вдохновение — аффект) деб атадик. Биринчисисиз асар ёзиш мумкин эмас, иккинчисисиз ҳар қалай мумкин. Биринчиси жуда оддий кечади, яъни санъаткор илҳом ҳаяжонини сезса-да, ташқи кўринишидан ўзини жуда хотиржам тутади, ҳамма ҳолатини онгли идрок этади. Маълумки, илҳом ёзувчи фикр-мушоҳадасининг чуқурликларида туғилади ва етилади. Баъзан у бирданига вулқондек отилиб чиқади: санъаткор яратаётган оламига шунчалик эҳтирос ва ҳаяжон билан бериладики, реалликни сезмайди. Унинг томирларида шиддат билан қон югура бошлайдики, ўша тасвирлаётган қаҳрамонининг ҳолатига тушади.

¹ Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси, Т., “Ёш гвардия”, 1980 йил, 101—102-бетлар.

² Қаранг: Бадий ижод ҳақида. Т., Ғ. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 100-бет.

Жумладан, китобхон Сурайё Хўжаева ёзувчи А. Мухтордан “Бадиий асарни ўқиётганда қаҳрамонлар ҳаётининг энг ҳаяжонли дақиқалари тасвири пайтидаги ёзувчи ҳолати масаласи мени жуда-жуда қизиқтиради. “Мен “Туғилиш” романини ўқиётганимда Лукмончининг ўлими тасвирига келганда ўзимни қўярга жой тополмай қолган эдим.

Асқад ака, ўша ҳаяжонли дақиқалар тасвири пайтида қандай ҳолатга тушгансиз, эслай оласизми?” — деб сўраганида А. Мухтор қуйидагича жавоб беради:

“Асарнинг китобхон учун таъсирли жойлари ёзувчининг ўзини ҳам шунчалик таъсирлантирадими? Бу ҳақда ҳар хил афсоналар бор. Микеланжелога ўзи яратган ҳайкал тирикдай кўриниб, кўрқиб кетганмиш; Бальзак қаҳрамони ўлганда инфаркт бўлиб қолганмиш... “Ўткан кунлар”даги Кумуш ўлими тасвири пайтида Абдулла Қодирийнинг йиғлагани ҳақида ҳам гаплар бор...

Булар — ижод психологияси нуқтаи назаридан ҳақиқатан ҳам афсона.

Ижодкор бундай таъсирли тасвирлар пайтида заҳмат чекади. Тўғри, илҳом билан заҳмат чекади, лекин уни кўпинча тушган нарса ҳаяжон эмас, қаноатсизлик ҳисси қийнайди. Чунки қоғозга тушган нарса одатда ёзувчи ўйида туғилган ўзига хос мураккаб муносабатлар оламига нисбатан жуда кичик бўлади. Ёзувчи тасаввуридаги ажойиб дунё қоғозга ҳеч вақт тўлалигича тушмайди. Тасаввур сўзлардан бой. Шунинг учун ўша Сурайёхон айтган тасвирларда ҳам мени биринчи галда қаноатсизлик ҳисси қийнаган. Чарчаганман, маза қилиб ухлаганман. Назаримда шу ҳис бўлмаса, борди-ю ёзувчи ўзи ёзганидан ўзи мамнун бўлиб завқланса, асар яхши чиқмайди”¹.

Демак, А. Мухторнинг асосли фикрига кўра, ёзувчи қаҳрамон ҳиссиётини, кечинмаси ва изтиробларини тасвирлаш пайтида унинг қиёфасига киради, ле-

¹ Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси. Т., “Ёш гвардия”, 1980 йил, 37-бет.

кин бутунлай, юз фоиз эмас, ўзининг “мен”и, яратувчи шахс — ёзувчи эканлигини унутмайди. Дарҳақиқат, Микеланжело, Бальзак, Қодирийлар бошидан кечирган юқоридаги “афсона”лар юз берганда ҳам, у — санъаткорлар яратилган ёки яратилаётган образлардан устун турганлар; ўзларини асар қаҳрамони эмас, балки “уйдирмалар ижодкори” (М. Горький) эканларини унутмаганлар. Шундай экан, Ҳ. Қодирийнинг “Отам ҳақида” хотирасида қуйидагича ёзгани ёлғонми?

“Бобом вафотидан сўнг эди. Шаҳар ҳовлида яшар эдик. Бир куни уйимизда шундай воқеа бўй берди, ойим, одатимизча, эрталабки чойни бибимнинг уйига ҳозирлади-да, эрта туриб ёзиб ўтирган дадамни чойга чақиргани кириб кетди. Биз дастурхон теваарагида унинг чиқишини кутамиз... Бир вақт ойим негадир индамай чиқдида, ўтириб бизга чой қуйиб бера бошлади:

— Абдуллани чақирдингми, Раҳбар, — дадам чиқармагач, ойимдан сўради бибим.

— Йўқ.

— Нега?

— Ўғлингиз йиғлаб ўтирибдилар, — деди ойим.

Бибим бечора сакраб туриб дадамнинг уйига йўл олди. Кап-катта кишининг йиғлашидан ҳайратга тушиб мен ҳам бибим ортидан эргашдим. Кирсак, у юм-юм йиғлар, курсига тирсакланиб олиб тўхтовсиз ёзар эди. Бибим дадамнинг бу ҳолига бир оз қараб турдида, бир нарсани тушунди шекилли, индамай мени бошлаб орқасига қайтди ва ўтириб чойини ича бошлади. Мен бибимдан сўрадим:

— Она, дадам нега йиғлаяптилар?..

— Даданг жинни бўлиб қолибди... — жавоб қилди бибим ва бошқа сўз айтмади.

Кейинчалик англасам, ўшанда дадам ўз севиқли қаҳрамони Кумушнинг ўлими пайти тасвирини ёзаётган экан”¹.

¹ Ҳ. Қодирий. Отам ҳақида. Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил, 118—119-бетлар.

Бу каби ҳодисалар бадий ижод учун ёт нарса ҳам, ёзувчи А. Мухтор айтганидек, афсона ҳам эмас. Санъаткор ўзи яратган, ўйлаб чиқарган образини объективлаштирар экан, уни худди бирга яшаётган кишисидек, реал, ҳаётий одам тарзида тасаввур қилади. Натижада қаҳрамон қалбида содир бўлаётган кечинма, изтироб, оғриқни ўз бошидан кечираётган шахс ҳолига тушади. Қаҳрамоннинг ўзигагина тегишли оламнинг энг чуқур сирларини тўлиқ ҳис қилишга имкон беради.

Шу сабаб С. Аҳмад ёзади:

“Оғир юк кўтарган кишини тасвирлаганимда ўзим ўша юкни кўтаргандек кучаниб, терлаб кетаман. Улим манзарасини тасвирлаганимда энг яқин кишим жасади тепасида тургандек йиғлагим келади.

Хуллас, нимани тасвирласам, ўзим ўша воқеанинг иштирокчисига айланаман. Шунинг учун ҳам ҳар бобни ёзганда қаттиқ чарчаб, толиқиб қоламан”¹.

Агар қаҳрамон кечинмаси билан бирга азобланиш А. Қодирийни юм-юм йиғлатса, С. Аҳмадни чарчатса, толиқтирса, ёзувчи Ҳ. Фуломни беихтиёр кўзларидан ёш чиқиб кетишга олиб келади:

“Бошда “Бинафша атри” қаҳрамони... Нафисанинг кейинги тақдирини — боласи билан чўлга чиқиб кетиб, саргардон юришини тасвирлай туриб кўзларимдан ёш чиқиб кетганини сезмай қолганман”².

Бадий ижод тарихида бундан ҳам оғир маънавий изтироб чеккан, азобли ҳолатларга тушган ёзувчиларнинг иқдорномаларини эслаш мумкин.

Масалан, Флобер Эмма Боварининг заҳарланиши лавҳасининг тасвирига келганда шундай дейди: “Тасаввуримдаги шахслар мени ҳаяжонлантирадилар, кузатадилар, аниқроғи, мен уларга айланаман. Мен Эмма Боварининг заҳарланишини тасвирлай бошлаганимда оғзимда ҳақиқатдан ҳам мишяк (заҳар)нинг таъмини тотдим.

¹Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси. Т., “Ёш гвардия”, 1980 йил, 81-бет.

²Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси. Т., “Ёш гвардия”, 1980 йил, 75-бет.

Заҳарланганимни сездим, икки марта жуда ёмон аҳволга тушдимки, ҳатто қайт қилдим”.

Бу авторларнинг гувоҳликлари шунчалик самимий ва улар ўртасида шунчалик ҳамфикрлик борки, уларнинг ҳақиқат эканига ишонмасликка ҳеч қандай асосимиз йўқ. Унда буни қандай тушуниш керак? Бадиий ижод психологияси қонуниятига хилоф эмасми?

Лекин ушбу масалага чуқурроқ ёндошилса, А. Мухтор типдаги ёзувчиларнинг асосли тушунчаси билан А. Қодирий, С. Аҳмад, Ҳ. Фулом, Флоберга ўхшаш санъаткорларнинг юқоридаги ҳолатлари ўртасида катта фарқ йўқ. Биринчи типдаги ёзувчиларда қаҳрамон шахсидан, унинг руҳидан ажралиш, узоқлашиш жараёни тез ва осонлик билан юз беради. Иккинчи типдаги ёзувчилар қаҳрамон қиёфасига кирар, улар кечинмасини бирга тортар эканлар, бирданига бу қаҳрамон руҳидан чиқиб, унинг таъсиридан узоқлаша олмайдилар. Тасвирламоқчи бўлган қаҳрамон ёзувчининг бутун борлигини банд этади, унинг шахсий ҳаётига, юриш-туришига муҳрини босади. Шунинг учун ҳам Ойбек: “Юрсам-турсам ҳаммаша Навоийни ўйлар эдим. Унинг маънодор, ақлли кўзлари, хушфеъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл, пок, улуғ қалбини ҳис этардим, кўз ўнгимда кўрардим”¹ — деб ҳақ гапни айтади. Бундай ҳолат баъзи ёзувчиларда узоқ давом этиши мумкин. Асар яратилган, китоб битган йиллар ўтган бўлса-да, барибир ўша асар руҳидан, қаҳрамонлар ҳаяжонидан, таъсиридан қутула олмайдилар. Буни С. Аҳмад ва унинг “Уфқ” романи устидаги кузатишлар ҳам исботлайди: “...китоб қаттиқ ҳаяжон, изланишлар, турли руҳий эзилишлар, қувончлар билан ёзилганидан, у битгандан кейин ҳам, ўқувчилар қўлига тегиб, адабий танқид яхши-ёмон айтгандан кейин ҳам унинг руҳидан чиқиб кетолмадим. Бирон ҳикоя ёзсам ё шу романга кирмай қолган бобга, ё қаҳрамонга ўхшаб қолаверади”².

¹ Адабиётимиз автобиографияси. Т., Ҳ.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973 йил, 158-бет.

² Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси., Т., “Ёш гвардия”, 1980 йил, 82—83-бетлар.

Ушбу айтганлардан шу нарса аниқлашадики, ёзувчи тасаввуридаги қаҳрамонларнинг азоб ва қувончлари, ҳаяжон ва ташвиш-кечинмаларини бирга тортар экан, яратаётган, уйдирма асосига қурилган картинасини кўз ўнгида кўрар экан, у бу ҳолатлар ва предметларни шунчалик аниқ ва жонли сезадики, натижада уни ўз қалбида, кўз олдида, ҳақиқий ҳаётда юз бераётган кечинма ва ҳодисадек қабул қилади. Шунинг натижаси ўлароқ ижодий жараённинг баъзи “афсона”лари юзага чиқади.

Лекин ёзувчи тасаввурида уйғонган ҳиссиёт қанчалик кучли ва чуқур, тиниқ ва таъсирчан бўлмасин, санъаткор ўзининг “мен”ини, индивидуаллигини йўқотмайди. Қалб онг ва иродага бўйсунди, шу сабаб воқеа бўлаётган ҳамма ҳодисаларнинг реал, объектив сабаби йўқлигини ёзувчи тушунади. Юқоридаги ёзувчиларнинг “афсона”лари гўё ҳаққоний актёрларнинг йиғиси, уҳ тортиши, азобланиши, кулиши — бу ўша ўйнаётган образларнинг йиғиси, уҳ тортиши, азобланиши, кулиши эканига ўхшайди. Актёр томоша тамом бўлгач, ўз ниқобини ечишни унутмайди, ўзининг илгариги фикрларига, ҳаётига қайтади. У сахнада ўйнар экан, ўзлигини бутунлай унутиб қўймайди, гарчи томошабин кўзига бу нарса ташланмаса ҳам, у “қуйлар экан, эшитади, ҳаракат қилар экан, кузатади” (Ф. И. Шаляпин).

“Аброр ака — Отелло, эғнида қизил шоҳи қўйлак, белида қизил шоҳи белбоғ, қулоғида “тилла” исирға, қоп-қора чехрасида виқор, вазминлик, олижаноблик, тишлари ярқираб сахнага кириб келди. Кириб келдию сахна ҳам, театр ҳам эсимдан чиқди. Чунки кўз олдимда Аброр Ҳидояттов эмас, ўша Шекспирни илк бор ўқиганимда тасаввур этганим — Отелло турарди!

Унинг ҳар бир ҳаракати, Дездемонага тикилганда кўзларида порлаган чексиз муҳаббат, овозидаги титроқ, киборлар олдида ўзини тутиши, қадрини билиши, мардлиги ҳамма-ҳаммаси менга таниш, худди мен тасаввур этган Отеллонинг ўзгинаси эди.

Мана, Отеллонинг олижаноблигини, болаларга хос самимийлигини, поклигини очиб берувчи дастлабки сахналар ўтиб, қалбига рашк чўғи тушди.

Одатда, танқидчилар бу саҳналар тўғрисида гапирганда Отеллони шерга, йўлбарсга ўхшатадилар. Лекин рашк азобида тўлганган Аброр Ҳидоятлов шер эмас, йўлбарс ҳам эмас, саҳнада чарх урган бир чўғ, қизил шоҳи кўйлак ичида мавж урган олов, тафтига ҳеч ким бардош беролмайдиган бир аланга эди! Бу оташ, бу аланга кенг саҳнада жавлон урар, ҳаммани куйдирар, ёндирар, ўзи ҳам томошабин кўзи олдида ёниб борар эди...

Унинг овозида ҳам баҳор латофати, ҳам момақалдироқ садолари, ҳам ўзбек ёзининг ҳарорати мужассам эди. Унинг инсон юрагидаги энг нозик туйғуларни ифодалай оладиган, бир зумда юз хил оҳанг касб этадиган ажойиб овози-чи? Унинг таҳқирланган қалб фарёдларига тўла машҳур "ҳимм"лари-чи! Унинг Дездемона устидан тўккан кўз ёшлари-чи! Йўқ, бу томошабинни йиғлатиш учун моҳир актёр тўккан кўз ёшлар эмас, бу улуғ фожиага учраган, улуғ инсоннинг — Отеллонинг кўз ёшлари эди! Зотан, Аброр аканинг "Отелло"сида томошабин йиғламас, чунки кишини кўз ёшидан ҳам зўр бир туйғу чулғаб олар, Аброр ака томошабинни ларзага солар эди"¹.

Кўринаяптики, томошабин назарида актёрнинг (Аброр аканинг) ижодий индивидуаллиги ва ўйналинаётган персонаж (Отелло) шахси қўшилиб, бирикиб кетади, яхлит вужуд юзага келади. Натижада, у Аброр ака ёки актёр сифатида эмас, балки буюк фожиага учраган улуғ Инсон — Отелло бўлиб гавдаланади; Аброр ака ташқи қиёфасида — содда ва мард, самимий ва қоп-қора чехрали Отелло, Аброр ака кўксига — Отелло юраги, Аброр ака қалбида — Отелло руҳи яшайди. Гўё Аброр ака шахс ва актёр сифатида "ўлган-у", шу ҳисобга Отелло тирилгандек. Шунинг учун ҳам саҳнадаги ижод — қайта яратиш; қайта яратиш эса актёрнинг "ўлими"дир.

¹О. Ёқубов. Излайман. Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 йил, 241— 242-бетлар.

Ёзувчи О. Ёқубов хотирасини давом эттириб ёзади: “Спектаклдан кейин, қарийб чорак соатли қарсақлардан сунг, Аброр ака эғнидаги Отеллонинг заррин тўни, Отелло гримида сахнага чиқди.

Мен ҳам Ҳамза номидаги театр учун пьеса ёзган ёш драматург сифатида, артистларга қўшилиб сахнага чиқдим ва у кишининг қўлини олгани ёнига бордим. Бордим-у ҳайратда лол бўлиб қолдим; қаршимда бояги олов, қафасдан чиққан шер ўрнига юзини чуқур ажин қоплаган, бутун кучи, юрагидаги бор эҳтиросини севимли Отеллосига бериб “тамом бўлган”; ҳорғин ва ожиз бир қария турар эди...”¹

Актёр ўзи яратган образ руҳидан қутулиб, ўзлиги-га, аслига қайтгач, “қизил шоҳи куйлак ичида мавж урган олов, тафтига ҳеч ким бардош беролмайдиган аланга” ўчади. Гарчи ташқи кўриниши (гримда экан) Отеллога ўхшаса-да унда ўша қаҳрамоннинг қалб олами ўлган-у, анча ёшга кириб қолган қария — чарчаб толиққан Аброр аканинг ўзи (шаҳси) яққол кўзга ташланади.

“Ахир, артистнинг барча иши ҳақиқий, реал, “рос-такам” ҳаётда эмас, балки тасаввур этилган, мавжуд бўлмаган, аммо мавжуд бўлиши мумкин бўлган ҳаётда ўтади. Ана шу биз артистлар учун чинакам ҳаёт ҳисобланади”², — деб ёзади Станиславский.

Худди ана шу асос сабабли сахнада гўё иккита Аброр Ҳидояттов фаолият кўрсатади. Бири ўйнайди (роль ҳаёти билан яшайди), бири назорат қилади (хатти-ҳаракатларининг тўғри, нотўғрилигини кузатиб боради). Агар ўйнаётганда назорат қилувчи “мен”и, ўзлиги озгина сусайса, яъни актёр Отелло руҳидан устунлигини йўқотса, унда юқорида таъкидлаганимиз “афсона”ларга ўхшаш ҳолатлар юзага кела беради. Айтишларича, Аброр ака Отеллонинг Дездемона (С. Эшонтўраева)ни бўғиб ўлдириш, эпизодини ўйнаган-

¹Шу китоб, 241— 242-бетлар.

²К.С. Станиславский. Актёрнинг ўз устида ишлаши. Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1965 йил, 216-бет.

да, сахнада ўйнаётганини — мавжуд бўлиши мумкин бўлган ҳаётни яратаётганини унутар ва Сора Эшонтўраевани ҳақиқий Дездемона деб тушунар ва ростакамига бўға бошлар экан. Бу фалокатга, Сора Эшонтўраева (Дездемона)ни ҳалокатга олиб келиши мумкин деб тушунганлар, гўё сахна ортидан “Аброр ака сиз сахнада ўйнаяпсиз. Бу Дездемона эмас, Сора опа!..” деб ўзлигини топишга — реал ҳаётни тушунишига ёрдамлашган эмишлар.

Бу “миш-миш”нинг қизиқ ва асосли томони шундаки, актёр (Аброр ака) ўз қаҳрамони (Отеллоси) руҳидан бирданига чиқиб кета олмаганида, мавжуд бўлиши мумкин бўлган ҳаётни реал ҳаётдек маълум дақиқа тушунишидадир. Тасаввуридаги қаҳрамон қалбига чуқур сингиш билан ижодий кайфият (илҳом) пайтидаги актёр ҳиссиётининг теранлиги ўртасидаги алоқададир.

Лекин Аброр ака (Отелло) Сора Эшонтўраева (Дездемона)ни ростакамига бўғиб ўлдирмаганлиги факти, гарчи қўполроқ айтаётган бўлсак-да, Аброр аканинг юқоридаги “миш-миш”лардан холи эканлигини, у Отелло ролида ўйнар экан, ҳеч вақт назорат қилиб турувчи ўзлигини — “мен”ини йўқотмаган. Демак, у яратган образи (Отелло)дан доимо устун турган.

Хуллас, юқорида таъкидлаганимиздек, ёзувчи, актёр қандай ҳолатга тушмасин, ёзгани, ўйнагани билан бирикиб кетмасин, ўзлигини йўқотмайди. Тўғри ва ақлга мувофиқ фикр-мулоҳаза юргизади. Шунинг учун ҳам юқоридаги “афсонавий” ҳолатлар ҳам бадиий ижод психологиясининг умумий қонуниятига бўйсунди.

Демак, ҳақиқий шеър, рубоий, туюқ, сонет, новелла ва шу каби кичик жанрлар завқу шавққа тўлиқ илҳомнинг меваси бўлади. Лекин бу хил илҳомнинг узлуксизлигини эпик ва драматик асарларни яратишда таъминлаш мумкин эмаслиги аён; буларни яратишда мўътадил илҳом қўл келади. Айтмоқчимизки, Илҳом санъаткор томонидан муҳайё этиларкан, уни бошқариш ҳам мумкин. Ёзувчи П. Қодиров “Ўйлар” китобида ёзганидек, “Илҳом билан меҳнат бир-бирига боғланиб кетади, гўё бир-бирига зарбланиб, ижодий ишнинг самарасини оширади. Шунинг учун француз

ёзувчиси Флобер ёзади: “Бутун илҳом шундан иборатки, ҳар куни маълум бир соатда ўтириб ишлаш керак”. Бодлер бу фикрга қўшилган ҳолда: “Кундалик ишда илҳом, сўзсиз зарур, — дейди. — Тафаккурнинг фаолиятида қандайдир осмоний бир механика бор, бундан уялмаслик керак, балки врачлар бадан механикасини қандай эгалласалар, ёзувчи ҳам илҳом механикасини шундай эгаллаши керак...”.

Хуллас, илҳом ижодий меҳнатнинг табиатидан чиқиб келади, демак, реал ҳаётӣ асосга эга бўлади. Бунӣ А.С.Пушкин “Борис Годунов” трагедияси ҳақидаги “икрорнома”сида ҳам таъкидлайди: “Мен ёзаман ва мулоҳаза юритаман. Саҳна кўринишининг кўп қисми фақат фикрлашни талаб қилади; қачонки илҳомни талаб қилувчи саҳна кўринишига борсам, мен уни кутаман ёки саҳнани ўтказиб юбораман — ишнинг бу хили мен учун тамоман янгилик. Сезяпманки, менинг руҳӣ кучларим камолот чўққисида, демак, мен яратишга қодирман”.

Демак, доимий равишда ва изчил олиб бориладиган меҳнат ижод жараёнидаги бошқа унсур (нарсаларни ҳам тартибга солади, ҳамма ижодий ташвиш илҳом теварагида айланади.

Илҳомнинг бу фазилатлари бадӣӣ маҳорат билан топишганида, улар ўртасида қил ўтмас “дўстлик” бўлгандагина, А. Қаҳҳор айтганидек, китоб ёзувчининг қалбидан қўшиқдай отилиб чиқади, китобхоннинг қалбида акс садо янграйди; чунки маҳоратнинг ибтидоси илҳомдир. Шундай экан, бадӣӣ маҳоратни қандай тушунмоқ лозим?

БАДІІЙ МАҲОРАТ

Ижоддаги энг кичик зарра ҳам бадӣӣ маҳоратга муҳтождир.

Ёзувчи маълум ғоя асосида тўпланган алоҳида фактларни ўзининг шахсий тажрибаси билан бойитиб, қалбидан ўтказиб, кўпчиликка хос қилиб умумлаштиради. Яъни, аниқ ғояга асосланиб, ёзувчи ҳаётдаги ало-

ҳида нарсаларни бузади, саралайди, тўқийди, умумлаштиради ва жонли, табиий ва бетакрор гўзал нарсани яратади. Яратган асари (лавҳаси) ўқувчи кўз ўнгида яққол намоён бўлади, китобхон ўй-хаёлларини ўзига тамоман банд этади.

Бадиий маҳоратнинг моҳиятини тушунишда ана шу ҳақиқатни доимо эсда тутиш лозим. Унинг сиру синоатиға етмоқ учун “Наво куйи” бобини эсимизга туширайлик.

Отабек қайнотасидан “Уятсизга менинг уйимдан ўрин йўқ, уятсиз билан сўзлашишга ҳам тоқатим йўқ... Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!” — деган сўзларни эшитган. Иззат-нафси хўрланган. Кумушдан заҳарли муаммоли мактуб олган. Бу воқеаларни бири-бирига боғлай олмайдиган, “гўё иситма вақтида бўладиган тутуриқсиз, боғланишсиз алжи-билжи ҳолатда” эди. Кумушни соғиниб, хўрланганининг сабабини билишга интилиб Марғилонга қатнар, Марғилонга келгач, қайнотасининг сўзлари қулоғи остида жаранглар, дарбоза қаршисида жасорати сўнар ва Тошкентга қайтар эди. Бориб-келишдан натижа чиқара олмас, Кумушни эса тинимсиз қумсарди... Иложсизлик, муаммоли ҳижрон, тубсиз ўй-хаёллар тузоғидан қочишга уринди; йигирма кун ўтар-ўтмас Марғилондан қайтиб келгач, Оқмасжид шаҳрига (Қизил ўрдага) савдогарчилик билан кетди.

“Беш ойлаб Оқмасжид сафарида юриб келгач, Отабек тўғри шу Чуқур қишлоқ бўзахоналаридан бирига келиб тушгандек бўлди. Уни кундуз кунлари бўзахонада учратиб бўлмаса-да, аммо бўзахонага келмаган кечаси жуда оз эди. Бўзагар Отабекни кимнинг бо-ласи эканлигини яхши билгани учун ҳамма ишни унинг тилагига қараб қилар, у келди дегунча, оддий бўзахўрлар ёнига ўтқизмай ўзининг махсус ҳужрасига олиб кирар, бошқаларга бериладиган лойқа бўзадан бермай, бўзанинг гули билан меҳмон қилар эди.

Ҳозир ҳам у шу бўзахонада эди. Энди учинчи қувачани тугатиб, тўртинчини чақирган эди. Бўзагар кирди:

— Бўза берайми, бек? — деб сўради.

— Беринг, — деди, — машшоғингизни ҳам киргизинг!

Вақт ярим кечадан ҳам оққан, кундуз кунидан бери ичишиб чарчаган хўрандалар бақиришиб-чақиришиб тарқалишган эдилар. Бўзахона тинчиган эди. Қўлмақўл юриб чарчаган машшоқ ҳам бўшаб, Отабекдан катта-катта эҳсонлар кўргани учун вақтнинг кечлигига ҳам эътибор қилмай кирган эди. Машшоқ Отабекнинг сархуш қўлидан бир пиёла бўзани ичгач, дуторини чертиб сўради:

— Қандай куйни чалай, бек ака?

Отабек сархуш товуш билан жиддийгина қилиб жавоб берди:

— Билсангиз, ҳайдалиш куйини чалингиз, ажралиш куйини чалингиз!

Машшоқ ажабсинган эди:

— Дунёда бундай куйлар борлигини умримда биринчи маротаба эшитаман, бек ака!

— Дунёда бундай куй йўқ деб ўйлайсизми, сиз эшитмаган бўлсангиз менинг эшитганим бор... Билмасангиз билган куйингизни чалингиз!

Машшоқ дуторини созлар экан, яна сўради:

— Бу куйлар янги чиққанми?

— Янги чиққан.

— Қаерда эшитдингиз?

Отабек кайфи тарқагандек бўлиб, машшоққа қаради:

— Бу куйларни Фарғонанинг Марғилонида эшитдим... — деди.

Дуторни созлаш учун реза куйлардангина олиб турган машшоқ, Отабек кутмаган жойда “Наво”дан бошлаб юборган эди. Куй бошланиши билан нақ вужуди зириллаб кетгандек бўлиб, кейинги пиёласини бўшатди ва ихтиёрсиз равишда дуторнинг мунгли товушига берилди. Дутор товуши қандайдир ўзининг бир ҳасратини сўзлагандек, ҳикоя қилгандек бўлиб эшитилар эди. Йўқ, бу ҳасратни у ўз тилидан сўзламас эди — Отабек тилидан сўзлар эди... Отабекнинг кўз ўнгидан ўтган кунлари бирма-бир ўта бошладилар-да, ниҳоят “анови” хотиралари, “анови” хангомалари ҳам

кўриниш бериб ўтдилар... Йўқ, ўтмадилар... унинг кўз ўнгида келиб тўхтадилар-да, шу кўйи тура бердилар... Дутор бу кўринишни унинг кўз ўнгида келтириб тўхтатгач, бу фожиага ўзи ҳам чидаб туролмагандек йиғлай бошлади... Дутор қуриққина йиғламас эди, балки бутун коинотни “зир” эттириб ва хасга юракларни “дир” силкитиб йиғлар эди... Отабек ортиқ чидаб туролмади-да, рўмоли билан кўзини яшириб, йиғламоққа киришди... У кўз ёшларини тўхтатмоқчи бўлар эди, бироқ ҳозирги ихтиёр ўзида эмас эди, ҳамма ихтиёр дуторнинг ҳазин “Наво” куйида, тоқатсиз йиғисида эди... Дуторнинг нозик торларидан, тилсимли юраклардан чиққан “Наво” куйи ўз ноласига тушунгучи Отабекдек йигитларга жуда муҳтож эди. Ўз дардига тушунган бу йигитга борган сайин дардини очиб сўзлар, йиғлаб ва инграб сўзлар эди... Эшитгучи эса дунёсини унутиб йиғлар, қўлини йиғиштириб йиғлар ва ҳасрату аламини кўз ёшиси билан тўкиб йиғлар эди...

Ниҳоят “Наво” куйи унинг бутун танасидаги сувларини кўзи орқали тўқдирди-да, фалакнинг тескари ҳаракатидан шикоят этиб қўйди ва дунёда ёлғиз ҳасратгина бўлмаганлигини билдиргандек ўзининг “Савт” куйини ер юзига шодлик ва севинч ёғдириб арз эта бошлади. “Наво”нинг сеҳрли “савти” Отабекнинг кўз ёшларини қуритди-да, бир енгиллик бағишлади. “Наво” билан ювилиб кетган унинг умид гулзорида янги чечаклар униб чиқди...

Бу ўтиришдан сўнг у бир ойлаб бўзахонага келмай кетди. Марғилондан қайтиб келгач, яна эски одатида давом эта бошлади...”¹

Ушбу келтирилган парчадаги воқеани — ҳар бир китобхон кўз ўнгида юз бераётган воқеадек, ўзи четдан туриб ҳамма ҳолатларни аниқ кўраётган кишидек ҳис этади. **Ҳис этадигина эмас, унинг ҳаққоний-**

¹ А. Қодирий. Ўткан кунлар. Т., Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985 йил, 220-бет.

лигига, бундан бошқача бўлиши мумкин эмаслигига тўлиқ имон келтиради. Бу, биринчидан.

Ёзувчи ўзини Отабек қиёфасида кўрсатар экан, ўша ҳолатда “Отабек бўлсам нима қилардим, нимани ўйлардим, қандай ҳаракат қилардим, қандай суҳбатлашардим,” — деган масалаларга жавоб излайди. Ўзининг бор меҳрини, иқтидорини ишга солиб, қайнотаси томонидан ҳайдалган, ҳўрланган куёвнинг, аччиқ ва заҳарли мактуб орқали “ҳийлакор тулки, оғзи қон бўри, уятсиз йигит...” каби мартабалар билан Кумуш томонидан сийланган Отабекнинг хатти-ҳаракатларини самимий тасвирлайди. Отабекнинг бўзахонадан таскин излашини, “ановини” унутиш учун сархушликка (мастликка) уришини, “Наво” куйидан дунёсини унутиб йиғлашини, ҳасрату аламини кўз ёшиси билан тўкиб йиғлашини шунчалик ишончли ва таъсирчан тасвирлайдики, у тасвирдан сиз ҳам Отабек ҳолига тушасиз: таскин излайсиз, сархушликка бериласиз, борлигингизни унутиб йиғлайсиз. Ҳа, **Самимийлик юқувчандир. Самимийлик бадиийликка ўранса, юз бора таъсирчанлиги ошади, юқувчанлиги бениҳоя кўпаяди.** Қайта яратилган бадиий дунёни унутиб, гўё реалликда яшаётгандек ҳис этасиз. Бу, иккинчидан.

Маълумки, “Ўткан кунлар”нинг “Наво куйи” боби энг таъсирли ёзилган саҳналаридан бири, Отабекнинг аҳвол-руҳиясини ҳаққоний ва самимий очиб берувчи лавҳалардан.

Бу лавҳа асарнинг умумий ғоясини ифодаси учун хизмат қилади. Китобхон шу воқеаларгача Отабекнинг “энг ақлли”, “ҳудо ҳар нарсадан берган йигит”, “Хон қизига лойиқ йигит”, “Отасининг боласи” эканлигини билди. “Кутилмаган бир бахт” туфайли соф муҳаббатга эришган мард йигитлигига ишонч ҳосил қилди. “Ўғлингизнинг вужуди билан орзунгизни қондириш осон бўлса ҳам, келингиз қаршисида мени бир жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз” деб, ота-она орзусига бўйсунушга мажбур бўлди. Фаришталар кўнглидек кўнгил эгаси — Кумуш ҳам Отабек унутмаслигига ишонч билан кундошликка розилик берди... Сўнгги

Марғилонга келишида "совуқ кундош совғаси" бор эди. Балким, шу сабабли уни қайнотаси ҳайдагандир...

Бу воқеалардан ва Отабек феъл-атворининг мана шу хислатларидан хабардор китобхон, энди ҳайдалган куёвнинг руҳиясини, ҳолатини, тадбирларини билишни, Кумуш муҳаббатига қанчалик содиқлигини, ҳижрон изтироблари уни қай аҳволга солиши мумкинлигини кўрмоқни истайди. "Наво куйи" боби китобхонни бир қадар шу истагини қондиради. Унда Отабек ақли ва туйғусидаги беғуборлик ("Наво" куйи нола қилар, йиғлар, инграр ва Отабек ҳам "анови" хотираларини кўз ўнгига келтириб, кучини йиғиштириб йиғлар ва ҳасрату аламини кўз ёшиси билан тўкиб йиғларди), олижаноблик (қайнотасининг ҳайдаши сабабини билишга андиша қилишлик, иккинчи уйланганим натижаси деб билишлик), бетакрорлик (Марғилонга тинимсиз ва натижасиз қатнаш), қарама-қаршилик ("ҳийлагарнинг... ўзи ҳам қурсин, юзи ҳам!" ва бормай қолса кейинчалик ўзи ўкина тургандек...) билан танишади; ёзувчи шундай тасвирлайди:

"Марғилондан натижасиз, тамоман, бўшга қайтиб Тошкентга келгач, Кумушни унутгандек бўлиб, уч-тўрт кун у-бу билан овуниб юрар, сўнгра ҳафта, ўн кундан сўнг яна Марғилон тўғрисида ўйлай бошлаб, ўйлаб ўйининг тагига ета олмагач, ўзини қаёққа уришини билмай қолар, шундан сўнг ҳамма аламини Чуқур қишлоққа ҳавола қилиб, ўн-ўн беш кун босим ичганидан сўнг ичкиликдан ҳам лаззатланмай қолар ва шунинг ёнида унинг кўнгли бир нарсани буйини олгандек сезинар, гўё Марғилонга борса бир гап бўладигандек, бормай қолса кейинчалик ўзи ўкина тургандек... Шундан сўнг тўсатдан Марғилон йўлига тушиб қолар, йўлда борар экан, ўзини тўрт кўз билан кутиб тургандек сезилган Марғилонга ҳар нимадир, бир соат илгарироқ етиш учун ошиқар эди. Лекин... лекин Марғилон дарбозасидан кириши ила унинг ҳоли ўзгара бошлар, юраги қинидан чиқар даражада ўйнамоққа олур, айниқса, пойафзал растасига яқинлашгач, унинг бу изтироблари шиддатланур, пойафзал растасининг яқини билан бунчалик ўзгаришда қолган Отабек растанинг

Ўзида қандай ҳолга тушмоғини тасаввурдан ожиз келур ва раста кўринди дегунча отининг бошини чапга буриб юборар ва орқасидан кимнингдир "... борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз... уятсиз!" товуши эшитилгандек бўлар эди..."¹.

Отабекнинг бу ҳолатини — тирик қалб изтиробини, севган эшигидан қувилган куёв изтиробини, ихтиёрсиз тарзда тинмай қатновчи содиқ ошиқ изтиробини, чигал тугунни қандай ечишни билмайдиган ориятли йигит изтиробини — ҳасрат, хўрлик, ҳақоратни, кучсиз умид ва ишончни "Наво" жонлантиради. "Наво" дастлаб ҳаётнинг азоб ва уқубатларини, алам ва кўз ёшларини жонлантирса, унинг "Савт" қисми ёруғликдан, нурдан, севинч ва умиддан хабар қилади. Шунга мос тарзда Отабекнинг руҳи аниқ ва равшанлик касб этади, кечинмалари ўзгаради: "Наво" куйи унинг бутун танидаги сувларини кўзи орқали тўқдирди". "Савт" Отабекнинг кўз ёшларини қуритди... "Наво" билан ювилиб кетган унинг умид гулзорида янги чечаклар униб чиқди..."

Хуллас, унинг характеридаги оромсизлик ва бесаранжомлик, алам ва умид қирралари очилади. Отабекни ҳаракатга, душманлар билан олишувга тайёрлай бошлайди; ўз бахти учун курашишга асос ҳозирлайди. Шу тарзда асарнинг қисмларини, воқеаларини занжирдек бир-бирига боғлайди, Отабекнинг характеридаги ожизликни, мардликни, беқарор ва оромсизликни, яхши-ёмонни тезда ажратиб олмаслик каби хислатларини очади. Демак, **мазмун ва шаклнинг яхлит, бир бутунлигига, ғоявий мазмуннинг таъсирдор бўлишига хизмат қилади.** Бу — учинчидан.

"Ёзувчи маҳорати, — деб ёзади И. Султон, — айтилмоқчи бўлган фикр, тасвирланаётган предмет ва руҳий ҳолатни энг аниқ ва энг ёрқин ифода эта оладиган сўз ва ибораларни топа билишдан иборатдир". Дарҳақиқат, "ёзувчининг дилида ажойиб туйғулар

¹ А. Қодирий. Ўткан кунлар. Т., Ф.Фуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985 йил, 221-бет.

мавж уриб тургани билан, уларни китобхоннинг кўнглига етказиб берадиган ҳароратли, жозибали сўзлар топилмаса, ёзувчининг тили чинакам бадиий бўлмаса, ҳар қандай ижодий режа ҳам ҳайф бўлиб кетади¹.

Бадиий асардаги ҳаёт — сўз воситасида яратилар экан, бадиий тил — бевосита реал фикр ва ҳиссиётнинг образли ифодасидир. “Жажжи” (микро) образ — ҳар қандай сўз контекстда (бошқа сўзлар билан алоқада) ҳаётийлигини, ўзининг хусусиятини, рангини, ҳидини, оҳангини кўрсата олади. Ёзувчи сўзнинг грамматик, лексик, стилистик маъно кўринишларидан энг зарур ва кераклигини контекстга мувофиқ ишлатади, яъни тасвирлаётган ҳаёт (эпизод, образ, характер)нинг моҳиятини чуқур очиб берувчи сўзларни танлайди. Танланган ҳар қандай сўз адабий асарда, албатта, маълум юкни ташиши лозим бўлади. У тасвирланаётган воқеанинг ҳаққонийлиги ва тўлаллигини, қаҳрамоннинг ҳис-туйғулари, кайфият ва кечинмаларини ўзида мужассам этишига — шу юкни қанчалик кўтарганлигига қараб унинг аҳамияти ва кучини белгилаймиз.

“Ўткан кунлар” романида тасвирланган — ҳамманинг эсида қолган кўринишни диққат билан ўқийлик:

— Нега қочасиз?! Нега қарамайсиз?! — деди бек. Кумушбиби шу чоққача қарамаган ва қарашни ҳам тиламаган эди. Мажбурият остида, ёвқараш билан секингина душманига қаради... Шу қарашда бирмунча вақт қотиб қолди. Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг пинжига яқин келди ва эсанкираган, ҳаяжонланган бир товуш билан сўради:

— Сиз ўшами?

— Мен ўша! — деди бек. Иккиси ҳам бир-бирисига беихтиёр термулишиб қолдилар.

Кумушбиби оғир тин олиб:

¹ П. Қодиров. “Ўйлар”. Т., Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 йил, 128-бет.

— Кўзларимга ишонмайман! — деди.

— Мен ҳам! — деди.

Шу вақт икки лаб ўз-ўзидан бир-бирисига қовушди... Кичкина нозик қўллар елка устига, кучли қўллар қўлтиқ остига ёпишдилар" (62-бет). Маълумки, сўз умумийликни билдиради. У бошқа сўзлар билан алоқага киришиб, муайян ҳолатдаги қаҳрамоннинг қалбига, ҳаракатига, қилиғига мос бўлсагина — шу қалбдаги ҳис-туйғуларни, характердаги хатти-ҳаракатларни ифодалай олсагина — у жонланади, ҳар бир китобхон қалбига кўчади, ўшандай ҳис-туйғуни бошқаларда ҳам уйғотади, тирилтиради.

Парчадаги бошқа сўзларнинг аҳамиятини пасайтирмаган ҳолда, энг оддий туюлувчи "Сиз ўшами?" сўзига тўхтайлик.

Бу сўз — узукка қўйилган кўз, кишини бутун диққатини ўзига ром қилувчи гавҳар. Чунки унда Кумушнинг шу пайтгача кечирган изтироблари жамулжам: "Мен Сизни фавқулодда кўрганимдан буён севиб қолгандим. Излаб, ўйлаб ўйимнинг охирига етолмай кўз ёшлар тўккандим. Ўй-хаёлим Сиз билан эди. Ичимдаги бу орзуни айтолмасдан, қанчалар қийналдим. Сизни ўша кўрганимдан буён қанчалик қумсаганимни билсангиз эди..." каби туйғулар... Бу туйғуларни "Сиз ўшами?" деган жумла билан жонлантириш, унга яна "Мен Сизни севаман" маъносини ўзбекона, Кумушона қилиб сингдириш — улкан санъаткорлик белгисидир. Душманнинг ўқувчи кўз ўнгида сеvimли ёрга, чимилдиққа кирган Кумушнинг кўз ёшлари ҳовлиларга эшитилган кулгусига, иккала севишган учун муҳаббатнинг — "кутилмаган бир бахт"га айланиши каби ҳолатларни — аччиқ ва оғриқли туйғуларни ширин туйғулар қилиб жонлантириш ҳам Қодирий талантининг ёрқинлигидан, ҳам қаламининг мўъжизакорлигидан далолат беради, чунки бу парчадаги ҳақиқат бутун мураккаблиги ва тафсилотлари билан ўқувчи қалбига умрбод унутилмайдиган сеvinч бўлиб, бахт бўлиб, гўзаллик бўлиб кўчади.

Бундай мисолларни "Наво" куйи бобидан ҳам келтириш мумкин, Отабекнинг чолғучига қараб "ҳайдалиш

куйини чалингиз, ажралиш куйини чалингиз” дейишида ҳам Отабекнинг қалб уришини, унинг қалбидаги оғир ҳақоратланишни, севганидан ажралишнинг азобини яққол жонлантиради. Қисқа ва топиб айтилган (Отабек онги ва қалбида пишиб етилган) рост сўзлар ила унинг ҳис-туйғуларининг мураккаблигини, нозиклигини равшан ифодалайди; бадиийликни, демакки, таъсирдорликни юзага келтиради. Бу, тўртинчидан.

Хуллас, бадиий маҳорат — “ёзувчининг бадиий таланти ўлчовидир” (Ч. Айтматов). Унинг юқорида таъкидланган тўртта белгиси — ўлчовларнинг асосийси бўлиб, улар бадиий асарда яхлит, бутун ҳолда намоён бўлади. Бири бирининг яратувчанлик ва таъсирчанлик хусусиятларини зўрайтиришга, табиийликни яратишга хизмат қилади. Бадиий маҳорат, бир томондан — реал ҳаётдаги янгиликни кўра билиш ва уни адабиёт воситалари ила таҳлил қила билиш санъати бўлса, иккинчи томондан санъатнинг сирларини, техникасини, минглаб ҳиссий-тасвирий воситаларни чуқур билишга боғлиқдир. Бу икки томон диалектик алоқада бўлса, узвий бирлашган ҳолда “тасвирлашга ният қилинган қаҳрамонларнинг ҳаётини бутун тўлалиги ва аниқ нуқталари билан кўра билишга” (Ч. Айтматов) хизмат қилса, тасвир ўқувчини ҳаяжонга сола билса, ана шундагина ҳаётнинг катта ҳақиқати ўзининг тугал ва гўзал ифодасини топади.

Маҳоратни эгаллаш узлуксиз давом этадиган, чегарасиз жараёндир. Ёзувчи ўз ижодининг маълум даврида — уста санъаткор даражасига кўтарилиши мумкин. Агар у шу билан чекланса, бадиий маҳоратини ўстирмаса — ҳаётдан ва санъатдан ўрганишда давом этмаса у орқага кетаверади, ўқувчилари сони камаяверади. Демак, ўрганиш, кашф этиш тўхтаган жойда талант кучи, таъсири сусая бошлайди. Талант янгилик бермагач, чайналган “кашф”ларни — ясама, сунъий гулларни тақдим қила бошлайди...

ИККИНЧИ БОБ

ИЖОДИЙ РЕЖА (ҲОМИЛА). УНИНГ ПАЙДО БЎЛИШ ЖАРАЁНИ

... Санъаткор — уйдирмалар
ижодкори — одамларни худо, та-
биат ёки тарих яратганидан кўра
аълороқ, мислсиз даражада гузал
қилиб ярата олади. Ҳатто одамлар
ўзларини ҳам шунчалик ярата
олмайдилар.

М. ГОРЬКИЙ

Бадий ижод жараёнини кўпинча аёлнинг бошқо-
ронғи бўлиши, ҳомила кўриши ва туғишига ўхшати-
шади. Бунинг асоси бор. Образ ҳам амалга келади,
ой-куни, вақти-соати етилади ва охири туғилади.

Шунинг учун ҳам Мирмуҳсин “Ёзувчи учун ҳамма
асари ҳам фарзандидек азиз... шахсан мен учун “Дег-
рез ўғли”... ҳаётимнинг яхлит бир бўлаги”¹, — деб ёза-
ди. С. Аҳмад “Менинг жиддий ҳикоя ёзишим худди
аёл кишининг кўз ёришидек азобли бўлади”², — деб
таъкидлайди ва иккинчи бир ўринда “Ой-куни яқин
аёлни икки йўл ўртасида турипти, дейишади. Аёл ё
бола туғади, ё ҳалок бўлади.

Ана шундай азоблар билан бола туққан хотинлар
бор... Ёзувчи ҳам худда шу онага ўхшайди”³, — дея ўз
“дахлсиз” дунёси билан таништиради.

В.Г.Белинский ҳам ўзининг “Евгений Онегин” таҳ-
лилига бағишланган 5-мақоласида: “Она чақалоқни
қорнида пайдо бўлишидан то ой-куни етгунча сақла-
ганидек, санъаткор ҳам ўзида поэтик фикрнинг уруғи
(ҳомиласи)ни пайдо қилади, ой-куни тўлгунча сақлай-
ди; ижод жараёни бола туғиш жараёнига монанддир

¹ Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси. Т., “Ёш гвардия”, 1980
йил, 47- бет.

² Шу китоб, 82-бет.

³ Шу китоб, 101-бет.

ва бу жисмоний ҳодисанинг маънавий азоблари санъаткор учун бегона эмас"¹, — деб бадий ижод якуни билан бола туғилиши ўртасидаги мосликни алоҳида қайд этади.

Оддий туғиш — бола киндигининг кесилиши билан тугайди. Киндикнинг кесилиши билан у она организмдан ажралади ва мустақил ҳаётга қадам қўяди. У энди гарчи ота-она билан алоқасини узмаса-да (чунки шулардан туғилган ва шулар тарбиясида бўлади), энди у яхлит, жонли вужуд, мустақил ва ўзигагина хос бўлган ҳаётнинг эгасидир.

Худди шу жараён каби бадий ижодда ҳам "Киндикни кесиш" — образни ўздан (автордан) ажратиш ҳолати мавжуд. Бу ижоднинг моҳиятини белгиловчи ва очувчи асосий нуқтадир.

Айтмоқчимизки, образ санъаткорнинг онги ва қалбида туғилган бўлса ҳам, адабий асар саҳифасида қадам қўяр экан, у мустақиллик касб этади, "ўзгача" яшаш ҳуқуқини қўлга киритади. У ёзувчи ҳаёли, тасавури, тажрибаси, хотираси, талантининг меваси (масалан, Л. Толстой айтган экан: "Анна Каренина ҳам менинг бир бўлагимдан бино бўлган") ва айни пайтда ёзувчига ўхшамайдиган, унинг ҳаёт йўлини такрорламайдиган (мас., Л. Толстой — Анна Каренина эмас) объектив "ўзгача" дунёнинг, объектив "ўзгача" қалбнинг жонли эгасидир, "ўзига биқик бир оламдир" (В. Белинский). Ана шу диалектик қарама-қаршилик ва унинг тўғри, асосли ҳал қилинишидан — ҳақиқий ва мафтункор санъат туғилади.

В.Г.Белинский "Замонамиз қаҳрамони" (М.Ю.Лермонтов)ни таҳлил қилар экан, асарнинг асосий камчилигини — Печориннинг автордан тўлиқ ажратила олмаганида, унинг етарли объективлаштирилмаганида кўради ва бу Печорин характерини тасвирлашни тез-тез чалкаштириб турган зиддиятларга олиб келганлигини асосли исботлайди:

¹ Белинский В.Г. ПСС в 13-томах, М., 1953-1974 гг., т.12, стр. 375—376.

“Маълум бир характери тўғри тасвирламоқ учун ундан ўзни батамом ажратиш керак. Ундан юқори турмоқ керак, бу характерга тугал бир нарса деб қарамоқ керак; лекин такрор айтамизки, Печориннинг яратилишида бу ҳол кўринмайди. У романнинг бошида бизга қандай номукамал ва ноаниқ бир вужуд бўлиб кўринган бўлса, худди шу ҳолича кўзимиздан ғойиб бўлади. Шу сабабдан романнинг ўзи ҲИССИЁТ бирлиги билан кишини ҳайратда қолдирса-да, лекин ФИКР бирлиги билан кишига заррача таъсир қилмайди ва бадий асарни ўқиб чиқиши билан ёзувчининг ҳаёлида беихтиёр ўзига жазм қилиб оладиган истиқболдан бизни маҳрум қилади”¹ (таъкид бизники — Ҳ.У.).

Доҳиёна яратилган асарларда бу қонуният шунчалик кучли аксини топадики, китобхон уларда фақат объектив ҳаётни, ана шу ҳаётнинг қалби бўлган тирик инсонларни кўради...

Хуллас, бадий ижодда образни дунёга келтирмоқ ва уни ўзидан батамом ажратиш муаммоси реалистик санъатнинг энг муҳим принципларидан биридир. Ҳуш, бу принцип қандай қилиб амалга оширилади? Унда ижоднинг қандай сирлари яширинган?

Бу муаммони тўлиқроқ тасаввур қилиш учун масаланинг тарихига-бадий асар режасининг пайдо бўлиши ва шаклланишига қайтамыз.

Ижодий жараён қаердан бошланади? Тадқиқотчи Ю.Оклянский ёзганидек¹, кўришданми? Ёки танқидчи П.Медведев айтганидек², тасаввур, фантазияданми? Ёки адабиётшунос А.Т.Цейтлин ёритганидек³, эътиқод, дунёқарашданми? Ёки бошқа авторлар таъкидлаганидек, кузатишданми? Балки имитациядан, хотирадан, тажрибадан бошланар? Балки танқидчи П.Шермухамедов ёзганидек, “ижод дарддан бошланар...”⁴

¹ В.Г.Белинский Танланган асарлар. Ўздавнашр, Т., 1955 йил, 126-бет.

² Оклянский Ю. Рождение книги. М., 1973 г., стр. 20.

³ Медведев П. В. В лаборатории писателя. М., 1971 г., стр. 17.

⁴ Цейтлин А. Т. Труд писателя. М., 1968 год, стр. 33—59.

⁵ П. Шермухамедов. Руҳий дунё кўзгуси. Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 йил, 3-бет.

Бу масалага аниқ жавоб бериш мумкин эмас. Шоир Михаил Светловдан шеърнинг бошими ёки охирими, аввал қайси жойи хаёлда туғилишини сураганларида, у шундай дейди: "Шеърнинг боши аввал яратилиши туғри-сида гапириш кулгилдир; бола аввал бошдан шаклла-нади деб бўладими? Шеър бутунича яратилади"¹.

Демак, яхлит, бир вужуд, жонли инсон қиёфасида бирданига юзага келар экан, юқоридаги унсурлар-нинг қай бирини бўлсин, биринчи ўринга қўйиш, қол-ганларини кейинги ўринларга жойлаштириш нотўғ-ри хулосаларга олиб келади. Шунинг учун ҳам таж-рибада улар ўзаро алоқада бўлади. Уларнинг ҳаммасининг бирикувидан, қўшилиувидан, яхлитлиги-дан жонли асар юзага келади. Шунинг учун ҳам ба-дий асарни яхлит ва тирик организмга ўхшатиш кенг расм бўлгандир.

Ҳомиланинг дастлабки ойларида аёл психикаси ўзгаради: тез хафаланадиган, инжиқ, салга йиғлай-диган бўлиб қолади; кўпроқ яхши сўзга, меҳрга муҳ-тожлик сезади. Ҳомила ўсган сайин бу ҳолатлар йўқола боради; оналик ҳисси уйғона бошлайди... Айнан шун-дай ҳолатларни ёзувчи бошидан кечирмасада, лекин шунга яқин ҳолатни бошидан ўтказиши турган гап.

Ёзувчи Л.Леонов режанинг пайдо бўлиши пайтида ижодкор қалбида, хаёлида, миясида қандайдир кес-кин ўзгаришлар юз беришини айтар экан, уни қуйи-дагича изоҳлайди; "Мен учун бу касалга чалинишга, оғир дард чекишга ўхшайди. Бу ҳолат зўр бир куч билан жуда тез ривожланади ва бирдан одатдаги нар-салар портлаб, парчаланиб кетгандай ва унинг пар-чалари янги-янги образларга айлана бошлагандай бўлади... мияда мураккаб кимёвий реакция, қандай-дир диффузия юз бергандай... туюлади"².

Илк режанинг туғилиши пайтида юз берадиган бун-дай психологик ҳолатларни бошқа жуда кўп ёзувчи-

¹ Қаранг: Медведев П. В лаборатории писателя, М., 1971 г., стр. 108-109.

² Окланский Ю. По координатам жизни (Беседа с Л.М. Леоно-вым). "Рождение книги". М., 1973 г., стр. 289—290.

лар ҳам бошдан кечирадилар, деб ёзади ёзувчи П.Қодиров. — Албатта, ёзувчилар ҳар хил бўлганидек, улардаги ижод жараёнлари ҳам турли хил бўлади. Лекин масаланинг моҳиятига эътибор берилса, ҳамма ёзувчиларда ҳам янги ва муҳим бир ижодий режа сокин миқдорий ўзгаришлар тарзида эмас, балки Л.Леонов айтганидек, ижодий портлаш тарзида, диффузияга ўхшаш кимёвий реакция тарзида, миқдорий ўзгаришларнинг бирдан сифат ўзгаришига ўтиш тарзида туғилишини кўриш мумкин.

Кимё лабораториясида турли хил моддалар ҳар бири ўз колбасида ёки қутисида сокин, жим тураверади. Уларнинг баъзиларини бир-бирига қўшганимизда ҳам реакция бошланмайди. Лекин кимёвий моддалар орасида катализаторлик хусусиятига эга бўлганлари бор. Жим турган моддаларга ана шу катализаторлардан озгинасини, гоҳи биргина томчисини қўшсангиз тўсатдан реакция бошланиб кетади. Баъзи моддалар реакцияга кирганда гугуртсиз ёнади. Баъзилари совуқ бўлса ҳам биқиллаб қайнашга тушади. Икки хил рангсиз оқ суюқликни бир-бирига қўшсангиз кутилмаганда ранги ўзгариб, қизил ёки кўк тусга киради. Бу моддаларнинг таркибларидаги атомлар миқдори ўзгариши — улардаги сифат ўзгаришига сабаб бўлади.

Ижод жараёнининг бошланиши ва янги режанинг туғилиши ҳам мана шунга ўхшаш кучли маънавий реакциядан ва миқдорий ўзгаришларнинг сифат ўзгаришига айланишидан келиб чиқади. Ёзувчининг ҳаётий тажрибаси, илғор онги, зўр таланти, ўткир фантазияси, олижаноб интилишлари — барчаси янги режаси туғилмасдан олдин худди ҳар бири ўз колбасида сокин турган кимёвий моддаларга ўхшаб — потенция тарзида туради. Улардаги ўзгаришлар — миқдорий ўзгариш тарзида тинч давом этаверади. Ёзувчи доим изланишда бўлади. Миқдорий ўзгаришлар кўпайиб, сифат ўзгариши бўсағасига бориб қолади. Шундай пайтда ёзувчи уйқуда кўрган тушми ёки ҳайдалган далада турган ўсимликми, нимадир кимёвий катализаторнинг вазифасини бажаради. Қизиб, ёнишга тай-

ёрланиб турган ўтин уюмига гўё учкун келиб тушади-ю, уни алангалатиб юборади..."¹

Демак, ёзувчи ва тадқиқотчи Пиримқул Қодиров асосли таъкидлаганидек, ижодий жараён хилма-хил объектив ва субъектив омилларнинг бир-бирларига механик равишда қўшилишидан эмас, балки қўшилиб реакцияга киришидан, гўё бирга ёнишидан... бошланади.

Мана бир неча мисоллар:

Ойбек ёшлигиданоқ Пушкин асарларини севиб ўқийди, унинг "шеърятти билан яшайди", у яратган "бадий образлар олами" уни гўё "янги бир дунё"га киришга, янги ҳаёт, "янги илҳом кашф этишга" олиб келади. Айниқса, Пушкиннинг "Евгений Онегин" асарини таржима қилар экан, ундаги реалистик тасвирнинг ҳаққоний кучи, шоирнинг бадий маҳорати ҳайратланиш туйғусини уйғотади.

У ёзади: "Мен таржима билан шуғулланар эканман ("Евгений Онегин" таржимаси билан—Ҳ.У.), роман ёзишга аҳд қилдим. Унда ўзбек халқининг революциядан олдинги ҳаёти, халқнинг ўз ҳуқуқлари учун курашга интилиши ва бу курашнинг машҳур 1916 йил кўзғолонига қўшилиб, кучайиб бораётганлиги тўғрисида ҳикоя қилмоқчи бўлдим.

Гарчи мен роман воқеалари юз берган даврда ҳали бола бўлсам ҳам, энди мен буни ўз кўзим билан кўрган-лигимни айтиш учун етарли ҳаёт тажрибасига эгаман, деб айта олардим. Болалик чоғларимда мен халқ турмушини кўрдим, камбағаллар ва авом халқнинг қоронғи ва дим уй жойларини, бойларнинг атрофи баланд-баланд деворлар билан ўралган ҳашаматли иморатларини, муздек ҳовузи бўлган боғларини кўрдим. Ёшлигимда бой боғини кўриш учун бир неча марта дарахтларга чиққанман. Мен бошқаларнинг турмушини чанқоқлик билан кузатдим ва кейинчалик романимда тасвир этилган ижтимоий муносабатларнинг кўпгина томонларини ўша вақтдаёқ тушунган эдим. Мен ўз

¹Адабиёт назарияси, II том. Т. "Фан" 1979 йил, 96—97-бетлар.

қахрамонларимда бўлажак революцион курашчиларни халқ ичидан чиққан кишиларда кўрдим. 1938 йил ёзида тамом ёзиб тугалланган “Қутлуғ қон” романим шундай туғилди”¹.

Кўриняптики, романнинг юзага келишида ёзувчининг “ўз кўзи билан кўрганлари”, кузатган воқеалари, хотирасида ўчмас из қолдирган ўтмиш ва буларни “айтиш учун етарли тажриба” тўплаганлиги асос бўлган. “Евгений Онегин” таржимаси пайтида қалбда уйғонган ҳайратланиш туйғуси “Қутлуғ қон”нинг юзага келишига катализаторлик вазифасини ўтаган. Ойбек “кўнглидан, хотирасидан” “Қутлуғ қон” романи қуйилиб келаверган”.

Ҳабибулла Қодирий “Отам ҳақида” номли хотирасида “Ўткан кунлар” романининг ёзилиш тарихини А.Қодирий қуйидагича ҳикоя қилиб берганлигини эслайди:

“Қарийб ярим умрини хон замонларида яшаган, талай ўтмиш воқеаларининг шоҳиди бўлган отам ёшлигимда қизиқ-қизиқ хотираларини сўзлаб берарди. Бу хотиралар менда тарихга қизиқиш уйғотди. Сўнгра ўша давримиз тарихига оид анча китоб манбалари билан ҳам танишиб чиқдим. Қўлим қаламга хийла келиб қолгач, менда ана шу ўтмишимиздан Фарб романчилиги асосида каттароқ бир асар яратиш ҳаваси туғилди. Тарихий воқеалар бошимда шу қадар кўп, гўё қайнар, менга тинчлик бермас эдилар. Аммо бу воқеаларни қандай қилиб бир ипга тизишни, қоғозга туширишни тасаввур қила олмасдим. Узоқ вақт ўйлаб, излаб юрдим.

Кунларнинг бирида боғимизга отамни кўргани эшак миниб шаҳардан бир чол меҳмон бўлиб чиқди. Меҳмонни мен танимасдим. У отамнинг эски қадрдони экан. Меҳмон қилдик. Отам шу чоқларда юз ёшларда бўлиб, меҳмон эса ундан беш-ўн ёш кичик кўринар эди. Улар суҳбат қилар экан, қулоқлари оғир-

¹Ойбек. Эл хизматида. Адабиётимиз биографияси Т., Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973 йил, 152—153-бетлар.

лашиб қолгани учун бир-бирларининг сўзларини яхши эшита олмас эди. Шу сабабли менга улар ўртасида тилмоч бўлиб, чой қуйиб ўтиришга тўғри келди. Отам меҳмондан сўради: “Андижондаги хотинингиздан неча болангиз бор?” Уларнинг суҳбатидан англадимки, бу меҳмон Тошкентлик бўлиб, уйли-жойли, бола-чақали киши экан. Аммо ёшлик чоғларида савдо важи билан Андижонга бориб қолиб, у ерда кўп йиллар истиқомат қилган, Андижонда ҳам уйланиб, бола-чақали бўлган ва кексайгач, ўз шаҳрига қайтиб келган экан.

Меҳмоннинг ана шу соддагина тарихи менга чуваланган ипнинг учини топиб бергандай, ёзмоқчи бўлган “Ўткан кунлар” романининг шаклини чизиб бергандай бўлди. Шу асосда бошимдаги воқеани аста-секин кенгайтира, равожлантира бошладим. Беш-олти ойлаб хаёл суришим натижасида романим ҳозирги шаклга келди ва қўлимга қалам олдим...”¹.

Ўтмишга, тарихга қизиқиш ва бу қизиқишнинг натижасида кўплаб воқеа-ҳодисаларни кўз олдига келтириш ва қаттароқ бир асар яратиш орзуси туғилган бўлсада, лекин катализаторнинг, ёзувчи П.Қодировнинг айтганидек, “учкун”нинг йўқлиги Абдулла Қодирийни кўп қийнаган, азоблаган. Ўйлаб ўйининг охирига етишига имкон бермаган. Меҳмоннинг келиши ва унинг ҳаёти тарихи ёзувчи айтганидек, “чуваланган ипнинг учини топиб берган”, диффузия юз берган. Илк ижодий режа ўз шаклу шамойилини топган, яхлит ва жонли организм сифатида тараққий қила бошлаган. Шунинг учун ҳам ёзувчи А.Мухтор ёзади: “Асар ўз жанр хусусиятлари билан бирга туғилади. Туғилиб бўлгандан кейин эса, қизни ўғилга ёки ўғилни қизга айлантирилмайди”.

Юқоридаги мисоллардан кўриняптики, ижодий режа туғилганда ҳам ёзувчи онгида қаҳрамонлар яхлит бадий образларга айланмаган бўлади, уларни

¹Х.Қодирий. Отам ҳақида. Т., Ф.Фуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1974 йил, 76—77-бетлар.

ҳаяжонга солган хотиралари, кўрган-билганлари, кашфиётлари, орзуларининг боши-кети кўринмайди. Лекин ижодий режанинг катализатор, “учкун” ёрдамида портлаши, микдорий ўзгаришларнинг сифат ўзгаришига ўтишидан бошлаб, ёзувчи тафаккури ва тасаввурида асар ғоявий-бадий яхлит, жонли организм сифатида шакллана ва ривожлана бошлайди. Катализатор, “учкун” — ижодий режанинг конкретлашувини, тиниқлашувини таъминлайди. “Режа — асарнинг ўзаги” (Л.Толстой) бўлса, катализатор ана шу ўзакни муайян бир шаклу шамойилга солади.

Ижодий режанинг туғилиш йўллари кўп ва ҳар хил бўлганидек, катализатор ролини ўйновчи воқеа-ҳодисалар ҳам бепоёндир.

Агар Ойбекнинг “Қутлуг қон”ни яратишига “Ўзбек халқининг шўролар босқинидан олдинги ҳаёти, халқнинг ўз ҳуқуқлари учун курашга интилиши ва бу курашнинг машҳур 1916 йил кўзғолонига қўшилиб, қучайиб бораётганлиги тўғрисида ҳикоя қилмоқчи бўлганлиги режаси сабаб бўлса, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”ни яратишига ўтмишимиздан “Ғарб романчилиги тажрибаси асосида каттароқ бир асар ёзиш” орзуси асос бўлгандир. “Сароб” романи режасининг юзага келишига эса, Абдулла Қаҳҳорнинг шахсий кечинмалари асос бўлган:

“Буюк бурилиш йили бошланди. Шаҳарда нэпман, қишлоқда муштумзўр жон талвасасига тушди. Тақдир мени шу синф вакиллари бўлган эски ва “янги” зиёлилар, ўзини миллат ҳомийси, миллатчи деб атаган бир гуруҳ ватан хоинлари билан учраштирди. Булар билан учрашиш менинг учун, бир жиҳатдан, оғир кўргилик бўлса, иккинчи жиҳатдан, катта мактаб бўлди. Мен бу мактабда социализм душманларининг башарасини кўрдим, буржуа миллатчиларининг синфий моҳиятини яна ҳам чуқурроқ англадим. Қўлимга янги қалам олганимда, дин ва дин аҳлларига қарши болагимдан бери кўксимда йиғилиб ётган аламини тўкишга қанчалик шошилган бўлсам, буржуа миллатчилиги ҳақида кўрган ва билганларимни тенгқурларимга, бутун халққа айтишга шунчалик шошиладим. Мен адаби-

ёт кураш куроли бўлишига ҳеч қачон бунчалик зарурат ҳис қилмаган эдим...”¹

С. Аҳмад ёзади: “... руҳиятимда ғалати кайфият пайдо бўлиб қолади. Музика, қўшиқ эшитишга майл пайдо бўлади. Арзимаган кичик кўнгилсизлик ҳам менга ёмон таъсир қилади. Арзимаган гапга ҳам кулгим келади. Назаримда, умрим бекорга ўтиб кетаётганга ўхшайди. Ниманидир ёзишим керак, деган ички интилиш пайдо бўлади. Ана шундан кейин кайфиятимга қараб мавзу кела бошлайди. Агар ғамгин ўйлар чулғаб олган бўлса — тақдири оғир кишилар ҳаёти, кайфим чоғ бўлса, бахтли тақдирлар кўз олдимдан ўтаверади”².

Гарчи ёзувчи бу ўринда интуициянинг ролини ошириб кўрсатаётган бўлса-да, ёзмоқчи бўлган асарларининг мавзуси, режаси кайфиятига мос ҳолда эштаётган бирон куй, оҳанг таъсирида туғилишини таъкидлайди.

Ёзувчи С. Аҳмад “Қирқ беш кун” романида Катта Фарғона канали қурилишини — буюк бир воқеа тарихини, унда жасорат кўрсатган ўзбек халқининг фидо-корона меҳнатини, шижоатини кўрсатишни мақсад қилиб қўяди. Ёзувчида бу асарни алоҳида роман қилиш нияти туғилади. Бироқ “мустақил китоб сифатида бир-икки боб ёзиб кўрдим ҳам, — дейди. — Аммо ҳамон руҳимда “Уфқ” ҳаяжони яшарди. Бўлмади. “Уфқ”дан қутулиш учун янги романни яна бир-икки йил кечиктирмоқчи бўлдим. Шундай қилдим ҳам. Бўлмади. Бу руҳдан қутулиш қаёқда, борган сари янги китобим “Уфқ”қа ёпишиб келаверди.

Бундан ташқари, адабий танқид роман қаҳрамонлари Икромжон билан Турсунбойлар характерининг шаклланишида қандайдир етишмовчилик борга ўхшайди, деб таъна қилган эди. Бирдан менда янги ёзадиган китобимни “Уфқ”нинг биринчи китобига айланти-

¹ А. Қаҳҳор. Озгина ўзим ҳақимда. Адабиётимиз автобиографияси. Т., Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти 1973 йил, 193—199-бетлар.

² Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси. Т., “Ёш гвардия” 1980 йил, 104-бет.

риш ва ўша характерларида етишмовчилик бўлган қаҳрамонларни киритиш фикри туғилиб қолди.

Даврнинг ёнма-ёнлиги, маконнинг бирлиги ишмини осонлаштирди”.

Кўриняптики, “Қирқ беш кун”нинг туғилишида адабий танқиднинг таънаси катализатор — “учқун” ролини ўйнаган. Икки йиллаб кечиктирилган, бир неча боблари ёзилган бўлса ҳам, то шу “учқун” тушмагунча, “ҳамма қушлар уя қуриш учун учиб келадиган дарахт — режа” (Ю. Оклянский) шаклланмаган, зарур ҳосилини бермаган, асар яхлит ривожланмаган.

Шоир Ҳамид Олимжоннинг ҳаммага маълум ва машҳур достони “Зайнаб ва Омон”нинг юзага келиш тарихи ҳам қизиқарлидир. Бу достоннинг илк режаси Фарғона водийси (1933 йил 5-29 апрель) сафари таассуротлари асосида туғилади. Шоир ана шу сафарда кўрганларини, кузатишларини, кашфиётларини кундалик дафтарга қайд қилиб борар экан, у ёзади:

“Мен шундан сўнг келажак нарсамга шундай бир картина ҳам киритиш фикрига келдим. Унда, албатта, яқин-орада уйланган бир йигит ва турмушга чиққан қиз бўлади. Улар иккаласи ҳам ҳозирги кўриб ўтганимдай — колхозчи бўладилар. Мен уларнинг биргалашиб далага ишга чиқишлари, бирга экин экишлари, оилавий муносабатларида колхозлаштириш ҳаракатининг ифодасини кўрсатажакман. Мен унда уларнинг иккови эр ва хотин муаммосини, аввалги маънодаги хотиннинг йўқолиб, унинг ўрнига баб-баравар ҳуқуқли янги хотиннинг яратилиб келаётганлигини ва бу янги турмуш эски, аввалги турмушнинг фожиаларидан озод эканлигини, эркин меҳнат асосида ўртоқлик турмушининг нақадар кўнгилли, чиройли эканини ва бирга, коллектив меҳнат асосидаги паранжи, хотин-қиз қўл-лигининг йўқолиб бориш жараёнини кўрсатажакман... Мазмун: “коллективлаш ва оила”¹. Ҳаёт бунёдга келтираётган янги онг, янги руҳ, кечинма, янги муноса-

¹ Қаранг: С. Мамажонов Шоир дунёси. Т., Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил, 125-бет.

батларни ўз вақтида илғай билиш ва ундан астойдил илҳомланиш натижаси бўлиб туғилган бу режа то шоирнинг Зайнаб Омонова билан учрашгунча (1936 йил 3 январь) фикрида, қалбида “уйғонмайди”. Чунки, бу режа туғдирган таассуротлар қанчалик кучли бўлса, шунчалик ноаниқ эди. Шоирнинг Зайнаб билан бўлган суҳбати уч йилдан бери қалбида чўкиб ётган ҳақиқатнинг реаллигини исботлайди, режанинг алангалашига сабаб бўлади. Бу аланга, оташ шоирни йўлга бошлайди: у Зайнаб Омонова бригадирлик қилаётган Акмалобод районидаги колхозга боради. Колхоз ва колхозчилар биографияси ва ҳаёти билан яқиндан танишади. Режаси атрофида содир бўлиши мумкин воқеаларни эътибор билан кузатади. “Зайнаб” номли очеркини эълон қилади. Унда ҳаётнинг аниқ ва конкрет фактларининг ўзини беради. Режа тўлиша бошлайди ва ниҳоят икки йилдан кейин классик дoston “Зайнаб ва Омон” бунёдга келади.

Кўринаяптики, ижодий режанинг ҳаётий изланиш, кўриш, кузатиш, таққослаш, ҳис қилиш натижасида туғилиши, унинг давр ва одамлар такомили билан ўсиб бориши, улардан бевосита “озикланиши”, унинг “уруғланиш” жараёнининг ҳаётийлиги ва конкретлилиги асар пафосини, шоир ғоявий-бадий концепциясини мукамал ва таъсирчан бўлишига сабаб бўлган...

Илк ижодий режа ҳеч вақт осмондан тушмайди. Унинг юзага келишига ҳам халқ ҳаёти асосдир. Ана шу режа халқнинг қалбини, ўй-орзусини, интилишларини, иродасини тушуна билган, унинг порлоқ келажаги учун курашга онгли равишда, беминнат ўзини бағишлаган санъаткор қалбида жуда кўплаб юзага келаверади. Дарвоқе, ёзувчи ҳар бир асарда ҳаёт ҳақиқатининг бағрида яшириниб ётган бадий режани ўз тушунчаси, таланти, маҳорати, меҳнати ила кашф этади. Лекин уларнинг қай бири “амал”га келади, қай бири ёзувчини тинчитмайди, бу яна ўша диффузияга, “катализатор”га боғлиқдир.

“Мен “Бинафша атри” романим устида ўйлаб юрган кезларим “Четдан келган киши”, “Пўлат қуювчилар” каби асарлар сахна ва экранга чиққан, улар муно-

сабати билан “Ишбилармон кишилар” деб аталган масалалар устида қизгин баҳслар кетаётган эди. Айрим танқидчи ва ёзувчилар “ҳозир ҳиссиётчанлик даври ўтди, эндиликда рационализм, фақат ақл-идрок, тадбиркорлик билангина олга бориш мумкин”, деган фикрни илгари сурдилар. Мен янги романимда шу хил фикрлар билан ўзаро баҳсга кирмоқчи бўлдим. Мен аминманки, фан-техника асрида ҳам инсон инсонлигича қолаверади, юқори билимдон одам учун ҳам ҳиссиёт, ҳайратланиш, нафосат туйғуси сув билан ҳаводек зарур, булардан маҳрум бўлиш инсон учун катта йўқотишдир, ҳаттоки бахтсизликдир. Ҳаёт ҳақидаги кузатишларимдан қатъий равишда шундай хулосага келиб, асарни ҳаёлимда етилтириб қўйган бўлсам ҳам, ҳадеганда ишим юришавермади. Асарни ёзиш учун қандайдир бир туртки, ички бир ҳиссий оҳанг етишмас эди. Шу орада мен Қримга дам олиш ва даволашни учун бордим. Қаттиқ толиққан эканман, ҳеч нарса ўйламай, ёзмай, фақат ҳордиқ чиқаришни режа-лаб қўйган эдим. Лекин бўлмади. Бир куни тиникиб, уйқудан уйғонсам, кўнглим ниҳоятда равшан, димоғимни қандайдир таниш, нафис бир ҳид қитиқляпти, бу ҳид юртимизда эрта кўкламда қулф урадиган бинафша атрини эслатиб юборди, кўплаб ўйлаб юрган асарим инсондаги нафосат ҳимоясига бағишланиши керак эди, бояги ҳид, бинафша ҳаёли бир калит бўлди-ю, гўё бекик ётган илҳом булоғи, қўшиқда айтилгандай, очилди-кетди. Асарнинг номи ҳам, ифода оҳанги ҳам топилди-қолди. Уни ёзишга ўтирдим. Энди мени ҳеч нарса тўхтатолмас эди. Оз фурсат ичида унга охириги нуқта қўйилди...”¹

Хуллас ижодий режа қайси йўллар билан туғилган ва қайси катализатор ила “уруғланган” бўлмасин, у ўзининг тарихий ривожига эга бўлади. Ёзувчи ҳаёт туғдирган ана шу режасига мувофиқ яна материал тўплайди, шу режани амалга ошириш йўллари устида

¹ Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси. Т., “Ёш гвардия” 1980, 70—71-бетлар.

бош қотиради¹. Қисқаси ёзувчи ўз меҳнатини, бутун борлиғини муайян режа (ғоя) — “ижодий концепция” (А.Г.Цейтлин)нинг таҳлилига бағишлайди.

Хуллас, ижод жараёнининг битта умумий қонуния-ти юз беради. Ёзувчи П.Қодиров ва адабиётшунос А.Г.Цейтлинлар таъкидлаганидек, ҳақиқий асар режаси мазмун билан шаклнинг диалектик бирлигидан таркиб топган илк ғоявий-бадиий концепция тарзида яхлит туғилади, тирик бир организм сифатида шакллана бошлайди.

АСАР(БОЛА)НИНГ ТУҒИЛИШИ

Илк ижодий режанинг “уруғланиши” юз берди. Асар “эмбрион” ривожланиш даврига кирди. Унинг шаклланиши қай тарзда юз беради?

Аёл ўз ҳомиласини 9 ой ўтмагунча туғмайди. Бироқ ҳомила етилгач, шундай дард тутадик, бу дард ё фарзанднинг туғилиши билан тугайди ё онани ўлимга олиб келади. Учинчи бошқа йўл йўқ. Худди шунингдек ҳар қандай бадиий асар ҳам ёзувчи юрак қонидан озиқланади, тафаккурдан пишади. Асар етилгач, ёзувчи айтмаса тура олмайдиган, ёзмаса жисми жаҳони заҳарланадиган даражага етади. Ана шундагина — ёзмаслик ўлим билан баравар бўлгандагина у “туғмоғи” керак. Ана шундагина, ёзувчи қалбидаги ҳис-

¹ Баъзан режа асосида етарли материаллар бўлади. Чунки ёзувчи ҳаётда яшар ва уни кузатар экан, ҳар бир дақиқада ўзига ҳали маълум бўлмаган асарлари учун материаллар тўплайди. У бу нарсаларни хотираси “сандиғи”га солиб қўяверади. Шунинг учун ҳам Ойбек “Қутлуг қон”ни ёзар экан, “Бу романни ёзиш учун материал йиғиб ўтирмадим, болалигимдан ҳаётни кузатишни севганлигимданми, кўнгилдан, хотирамдан “Қутлуг қон” романи қуйилиб келаверди,” — деб ҳақиқатни айтади. Аммо иккинчи ҳақиқат ҳам борки, ижодий режа туғилгач, бу режанинг ҳали номаълум томонлари, тўлдирилиши зарур қирралари ҳам бўлади. Шунинг учун ҳам Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар”ни яратишда тарих китобларини ўрганишга, воқеа кечган жойларга саёҳат қилишга, асарда акс этган даврни ва одамларини характерловчи материалларни тўплашни лозим деб билган. Ва бу нарса асарнинг реалистик таъсир кучини оширган.

сиётлар, онгидаги фикрлар қуюлиб келаверади, натижада юсак санъат туғилади. Ҳолбуки, кўпгина китобларда (Сайёрнинг “Ҳулкар”и, Н.Нарзуллаевнинг “Тошкент метроси” шеъри каби ўнлаб асарларини мисол келтириш мумкин) ана шу ҳолат — туғмасдан туролмаслик ҳолати йўқ. Уларни ёзмаса ҳам бўлади. Чунки, бу авторлар ўзларида уларни оғир юк сифатида, ой-куни етгунича ўстирмаганлар, улар етилмасдан туғилган чалажон битиклардир. Бу “асарларни” улар ҳунар кучи билан яратганлар, шунчалик, “туғиш” учун “туққанлар”. Улар учинчи йўлни танлаганлар. Бу йўл эса санъаткордаги бадиий обрўни тўқади, талантининг кучини кераги йўқ “ўтинни ёришга” сарфлайди, китобхоннинг унга бўлган ишончига, эътиқодига путур етказди.

Лекин бу жараённи — ёзувчи онги ва қалбида асарнинг шаклланишини муайян бир вақт билан ўлчаб бўлмайди. Унинг ижроси ойлаб, йиллаб давом этиши мумкин. Жумладан, Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романининг юзага келишига бир йил¹, “Навоий” романига тўрт ярим ой вақт кетган бўлса, А. Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романига беш-олти ой вақт зарур бўлган. А.Қаҳҳорнинг “Сароб” романига тўрт йил, Ойбекнинг “Қуёш қораймас” романига ўн беш йилдан кўпроқ вақт керак бўлган. Фирдавсий “Шоҳнома”сига, Гётенинг “Фауст”ига ўттиз-қирқ йил вақт зарур бўлган.

Илк ижодий режа ёзувчининг изланишлари натижасида ўзгариши, такомиллашиши мумкин. Унинг онги ва тасаввурининг бойиши билан (“Йиллар — менинг бойлигим”, — деб бежиз айтишмайди) режа-

¹ Шоир Шукурулло “Жавоҳирлар сандиғи” (Тошкент, 1977, 108-бет) китобида Ойбек тилидан “яқинда нашр қилинган “Қутлуғ қон” романимни мен бундан 15 йил олдин бошлаган эдим. Аммо тўрт-беш дафтар ёздиму у ёғига гап тополмадим. Ташлаб қўйдим. Ё тажрибам етмади, ё йиққан масаллиғим. Ёзганларим ўзимни ҳам, бошқаларни ҳам тўлқинлантирмади, қитиқламади...”, — деб ёзади. Бизнингча, бу гап ҳеч қандай асосга эга эмас; ёзувчи “Қутлуғ қон” романининг туғилиши ҳақидаги қайдларида бу ҳақда умуман ёзмаган.

нинг олдин сезилмаган қирралари ярқираб кўриниши мумкин. Баъзида илк ижодий режа йиллар давомида ўз ижросини топа олмасдан, ҳосил бермасдан эскириши ва баъзида эса кенгайиши ҳам мумкин. Маълумки, ёзувчи Шароф Рашидов ўзининг “Ғолиблар” қиссасини 1951 йилда яратган ва унда бир колхоз ҳаёти мисолида ўзбек пахтакорларининг “оқ олтин”дан мўл ҳосил олиш, янги ерларни ўзлаштириш ва сугориш ҳамда пахтакорлар турмуш маданиятини ошириш йўлидаги кураш акс эттирилган эди. Бироқ унда акс эттирилган ҳаёт кўлами, — танқидчи Матёкуб Қўшжонов ёзганидек, — ҳали муаллифнинг ўзини етарли даражада қаноатлантирмаётган эди. Чунки йиллар ўтиши (табиий) билан ёзувчи тасаввури янги-янги фактлар, кечинмалар, воқеалар, ўзгаришлар билан бойиган ва санъаткорлик тажрибаси юксала борган сари илк режанинг янги шохобчаларининг ички нурланишини кашф этиши табиий эди. Шу сабабдан, қисса устида ишлаш узоқ давом этди. Асарнинг ўн саккиз боби қайта ёзилди, қолганлари етук ёзувчи кўзи билан таҳрир қилинди. Ниҳоят, ҳаёт материаллари билан янада бойиган, “янги салмоқли, кўп планли роман” (В. Кожевников), 1972 йилда эълон қилинди. Романда “Ойқиз ва Олимжонларнинг болаликдан бошланган ҳаёт йўли тўлдирилган, натижада улар кўрсатаётган қаҳрамонлик ва жонбозликлар уларнинг ҳаёт йўллари мантиқи асосида далиллангандир. “Ғолиблар” романида ёзувчи Улуғ Ватан уруши йилларида халқ бошига тушган кулфатнинг нақадар оғир эканлигини ва бу оғир кунларда халқ кўрсатган матонатни акс эттирадиган реалистик манзаралар яратди”¹.

Шамол шамни ўчиради, гулханни ловуллатади. Ёзувчи талантининг, бадиий маҳоратининг бугунги кучи романда илк режанинг ифодасини янада таъсирчан, маъносини юксак ва гўзал бўлишига олиб келди.

¹ М. Қўшжонов. Ҳаёт ва қаҳрамон. Т., Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 йил, 250-бет.

Юқоридаги фикрларимиздан шундай хулосага келиш мумкин: илк ижодий режа қанчалик ўзгаришларга учрамасин, барибир у изсиз йўқолмайди. "... аслида, санъаткорнинг илк режаси билан ерга ташланган уруғ тақдири содир бўлади: ўсимлик туғилиши учун уруғ ўлади, лекин у ўсимлик танасида ўсади ва шу ўсимлик бошоғида яшайди"¹.

Асар шаклланиши жараёнида ёзувчи илҳом билан меҳнат қилади. Дастлабки кўтаринки ҳолат кейинроқ тартибга тушади, ижодий ҳаёлларнинг парвози аста-секин тиниқлашади. Ёзувчининг талант кучи, диққати, бутун борлиғи бир марказга тўпланади; **бўлажак қаҳрамонлар аниқланади. Асарнинг асосий поэтик ғояси, унинг образли ифодаланиши кўзга ташланади** ва шу доира атрофида образлар ҳаракат қила бошлайдилар. Характерлар тасвири, **улар хатти-ҳаракатлари ва психологияларини** асослашнинг йўллари, фабула ривожининг жуда кўп вариантларидан (Толстой айтганидек, миллиондан бири) энг маъқули танланади. Қисқаси, санъаткор онгида яхлит яратмоқчи бўлган асарининг нусхаси, бадиий модели яратилади. Эндиги гап яратилажак, туғилажак асарнинг ҳаётийлигини, жонлилигини таъминловчи ёзувчи қалбининг қон томирига, санъаткорнинг сўз сеҳрига, ўткир фаҳмига, ажойиб илҳомига... яна ва яна жуда кўп психик жараёнларга боғлиқдир.

Юқоридаги фикрларни хулосаласак, "ҳар қандай бадиий иш жараёнини шартли равишда уч даврга бўлиш мумкин: 1) материал жамғариш даври, 2) асарни "ўйлаб" пиширмақ даври, 3) уни ёзиш даври"².

Биринчи даврни иккига бўлиш мумкин:

а) "Дастлабки бадиий жамғариш" даврида А.Фадеев ёзганидек, "Ёзувчи қисман онгли равишда, қисман стихияли тарзда воқелик материални йиғиб бо-

¹ Оклянский Ю. Рождение книги, М., "Художественная литература". 1973 г., стр. 65.

² А. Фадеев. Менинг адабий тажрибам — ҳаваскор муаллифга. "Бадиий ижод ҳақида", Т., Ўздавнашр, 1960 йил, 115-бет.

ради ва кўпинча бунинг нима бўлишини ўзи ҳам билмайди”¹.

Санъаткор оддий шахс, ўз мамлакатининг фуқароси каби ҳаётда яшар экан, албатта, кўради, эшилади, ҳис қилади, иштирок этади. Нималардир уни ҳайрон қолдиради, қандайдир воқеалар эътиборини тортади, қандайдир муносабатлар меҳрини қўзғатади ёки ғазабини келтиради. Унинг ҳаёт йўли такомилда дуч келган одамлар, воқеалар ва улар уйғотган ҳар хил таассуротлар, шахсий тажрибаси — мия “қутича”сига йиғилиб боради. Демак, “воқеликнинг хом материали: уни энг кўп ҳайратда қолдирган шахслар, кишилар характери, воқеалар, айрим ҳолатлар, табиат манзаралари ва шу кабиларгина мавжуд бўлади.”²

б) “Бадий режанинг туғилиши ва “портлаши” даврида ёзувчининг ҳаётни ва адабиётни ўрганиши, мушоҳада ва муҳокама қилиши жараёнида фикр, ғоя тугилади. Ана шу фикр, ғоянинг ифодаси учун сабаб бўлган инсон ҳақида, воқеа туғрисида ёзгиси келади, орзу, майл уйғонади. “...Ёзувчи онгида маълум бир ҳаёт ҳодисасининг аломатлари тўпланиб қолади ва улар образда гавдаланиш учун фақат конкрет сабабга, конкрет шахс ёки вазиятнинг топилишига “қараб қолади”³. Катализатор (эврика!!!) топилгач, ёзувчи ҳаёлида чувалашиб юрган саноксиз тарқоқ воқеалар, образлар яхлит шаклга киради. Ёзувчи ижодий қобилияти, истеъдоди, таланти кучли вулқондай шиддат билан ишга киришади. Файратига ғайрат, шижоатига шижоат, юрак зарбига зарб қўшилади. “Ўйланган асар санъаткорнинг кўз ўнгида ўзининг барча ғудаклик нафосати билан намоён бўлади ва оналик туйғусига

¹ А. Фадеев. Менинг адабий тажрибам — ҳаваскор муаллифга, 115-бет.

² А. Фадеев. Менинг адабий тажрибам — ҳаваскор муаллифга, 116-бет.

³ А. Қаҳҳор. Ҳаёт ҳодисасидан бадий тўқимага. Адабиётимизнинг автобиографияси. Т., Ф.Фуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1973 йил, 208—209-бетлар.

тўлиб тошган санъаткор хушбўй гунчанинг рангини кўради, тез етилаётган меванинг мазасидан лаззатланади”¹.

Иккинчидан, ёзувчи “Ижодий меҳнат ва қаҳрамонликка бел боғлар экан, демак, қандайдир қудратли куч, қандайдир енгилмас эҳтирос уни шунга тортади, шунга интилишга мажбур этади. Бу куч, бу эҳтирос — пафосдир. Пафосда шоир худди жонли гўзал мавжудотга кўнгил бергандек, ғояга мафтун бўлган зот сифатида намоён бўлади, бу мавжудотнинг ўзи ана шу ғоя билан эҳтиросли равишда тўлиб тошган бўлади ва санъаткор бу ғояни онги, идроки билан эмас, фақат бир ҳис билан эмас ва ўз руҳининг бирорта қобилияти билан эмас, балки ўз маънавий ҳаётининг бутун тўлалиги ва яхлитлиги билан мушоҳада этади. “Пафос” деганда ҳам эҳтирос кўзда тутилади, шу билан бирга бошқа ҳар қандай эҳтирос каби инсоннинг тўлқинланиши, бутун асаб системасининг ларзага келиши билан боғлиқ бўлган эҳтирос кўзда тутилади, аммо пафос доимо инсон қалбида ғоя кучи билан аланга олдираётган ва доимо ғояга интилувчи “эҳтиросдир”².

Демак, пафос, — И.О.Султонов, таъкидлаганидек, — ғоя билан боғлиқ ҳисни, бирор ғояга мафтунлик натижасида ижодкорда пайдо бўлган қаттиқ ҳаяжонни, кўтаринки руҳни билдиради. “Пафос ёзувчининг илҳом манбаидир. У ёзувчини улўғ ниятлар билан ишга ўтиришга ва буюк асарлар яратишга илҳомлантиради. Буюк ёзувчиларнинг маҳсулдорлигини ва тезкорлигини пафоссиз, уларни фидокорона ишлашга мажбур этган ғоявий энтузиазм, ғайрат (ташаббус)сиз тушуниш мумкин эмас”³.

¹ *Оноре де Бальзак*. Собр. соч. в 24-томах, т. 10, М., 1954, стр. 211.

² *Белинский В.Г.* Собр. соч., т. 3, стр. 378.

³ *И. Султон*. Адабиёт назарияси. Т., “Ўқитувчи”, 1980 йил, 161-бет.

“Афтидан... воқелик образларини дастлабки жамғариш даврида ҳам санъаткор, воқеликдан олган таассуротлари орасида бирон бир социал (ҳодиса) тоифа, синф вакили сифатида ўзининг онгини, психикасини, айниқса, ҳайратга солган нарсаларни алоҳида ажратиб қўяди; бошқача қилиб айтганда, ижодий ишнинг энг дастлабки давридаёқ санъаткор социал шаброитга ҳеч дахли йўқ “мустақил” индивидуал шахс сифатида намоён бўлмайди”¹. Демак, ёзувчининг изчил дунёқараши материал танлашда ҳам, фактлар тўплашда ҳам, тўпланган ва танланган материал ва фактларни муайян бир ғоя атрофига жамғаришда ҳам алоҳида роль ўйнайди. Ёзувчи муайян ғоя ва идеаллар учун курашчи экан, ранг-баранг воқеликка шу нуқтаи назардан қарайди. Унинг дунёқараши бадиий режани, асар ғоясини конкретлаштиради...

Асарни ўйлаб “пиширмоқ” ёки асарнинг шаклланиши даврида ёзувчи онги ва қалбидаги зўр кўтаринкилик ва унинг яхлит таркиб топаётган асарга — аниқ мақсадга қаратилиши, ўз навбатида, образлар, воқеаларни “элаш”га ва энг қимматлиларини саралашга, танлашга, етмаганларини тўлдиришга имконият беради.

“Бу даврда... асарнинг асосини ташкил қилган фикрлар, идеяларни қандай йўллар, қандай воқеалар орқали, бу воқеаларни бирин-кетин қандай тартиблаштириш орқали бериш устида кўп ўйлайсан”². Асар ғояси, темаси, образлар системаси, сюжети, композицияси, тили ва бошқа кўплаб бадиий унсурлар равшанлантиради.

“Ўз-ўзидан маълумки, санъаткор ишининг учинчи даврига ўтиб, ёзишга киришганида илгари ўйлаб қўйган нарсаларидан кўписи қолиб кетиб, кўп нарсалар ёзиш жараёнида кўпроқ куч ва равшанлик билан

¹ А. Фадеев. Менинг адабий тажрибам — ҳаваскор авторга. Бадиий ижод ҳақида Т., “Ўздавнашр, 1960 йил, 116-бет.

² А. Фадеев. Менинг адабий тажрибам — ҳаваскор авторга, “Бадиий ижод ҳақида”. Т., Ўздавнашр, 1960 йил, 118-бет.

ойдинлашади: унинг дастлабки режалари озми-кўпми даражада ўзгаради, лекин ўйлаб қўйилган асарнинг асосий негизлари деярли ҳамма вақт сақланиб қолади. Ёзувчилар доирасида расм бўлган асарни етилтириш” деган термин ана шундай келиб чиққан. Қаламкаш ўртоқлар, асарнинг асосий идеяси мутлақо равшан бўлгач, асосий тема ва сюжет озми-кўпми ойдинлашгандан кейингина ёзиш керак, — дейдилар¹. Асар етилтирилган ва чуқур ўйланган тақдирда ёзиш жараёнида унчалик катта ўзгаришлар бўлмайди². Етилмай, чала туғилган асар муқаррар равишда бўш, пўк бўлади, унинг идеяси авторнинг ўзига етарлича равшан ва тушунарли бўлмаганидан, кўпинча китобхонга англашилмай қолади...”³.

Бу ҳақиқатларни такрорлашдан мақсад шуки, ижодий жараён бетакрор, бой, “сехрли” бўлишидан қатъий назар, уни изчил ўрганиш этапларини таҳлил этиш мумкинлигини таъкидлашдир.

Иккинчидан, ёзувчи шахси ва қалби призмаси орқали яратилган, тугаллик касб этган ҳаётнинг юзага келиш сирларини, бу сирларни ўрганишга имкон берадиган психик жараёнларни текширишнинг йўллари кўплигини ва актуаллигини қайд қилмоқдир.

Ишимизда асосий диққат ижод табиати масаласига қаратилгани учун ҳам, ёзувчи томонидан “инсон руҳи ҳаётини яратиш” сирларининг таҳлилига ўтамыз. Бу ўз навбатида ёзувчи ва ҳаёт муаммосини текширишга даъват этади.

¹ Жумладан, С. Аҳмад ёзади: “Шуни ҳам айтиб қўяйки, одамлар орасида кўп юрганимдан, яхшини ҳам ёмонни ҳам кўп курганимдан менга одамларни тасвирлаш унча қийин бўлмайди. Сюжет ҳам ўз-ўзидан келаверади. Боя айтганимдек, воқеанинг охиригача ўйлаб, тайёр қилиб қўймайман. Нар и борса асарнинг ярмигача пишиқ қилиб ўйлаб оламан. Баъзан воқеанинг охирини ҳам пишитиб қўяман” (Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси. Т., “Ёш гвардия”, 1980 йил, 104-бет.)

² Ойбекнинг “Навоий” романи тўрт ярим ойда ёзиб битирилган ва қўлёзманинг вариантига кейин тузатиш ва ўзгаришлар киргизишга ҳожат қолмаган” (Қаранг: И. Султон Адабиёт назарияси. Т., “Фан” 1980 йил, 161-бет.)

³ Қаранг: У.Норматов Талант тарбияси. Т., “Ёш гвардия” 1980 йил, 104-бет.

УЧИНЧИ БОБ

ЁЗУВЧИ ВА ҲАЁТ

Ҳаёт шунчалик поёнсиз ва кўп
кирралики, киши унда қарийб ҳам-
мавақт ўзининг кучли ва чинакам
эҳтиёжига ярашасини топа олади.

Н.Г.ЧЕРНИШЕВСКИЙ

Адабиёт ва санъат сирларини етарли тушунмаган китобхон реал ҳаёт билан поэтик реалликни, табиат билан санъатни, бошдан кечирилган билан тасвирланган кечинмани фарқига бормаслиги, ҳаётни адабиёт билан бараварлаштириши мумкин.

Шунинг учун реал ҳаёт билан поэтик ижоднинг муносабатлари муаммосини текшириш бадиий ижод жараёнини тўғри ва асосли тушунишга олиб келганидек, ёзувчилар ижодий лабораториясининг баъзи қирраларини ҳам таҳлил қилишга имкон беради.

Баъзи китобхонлар ўйлаганидек, ёзувчилик ҳаётимизда, турмушимизда рўй берувчи ҳамма нарсалар ҳақида ҳикоя қилиш билан чекланмайди. Агар шундай бўлганда, бундан осон иш бўлмасди; бир кунда юз берадиган саноксиз воқеа-ҳодисалардан бир нечта китоб ёзиш мумкин бўларди. Ёзилганда ҳам бу китоблар турмушнинг ва одамларнинг кучсиз, ҳеч кимни қизиқтирмайдиган, оддий нусхаси (копияси) бўлиб қолаверарди. Унда ҳаётнинг муҳим ва кераксиз, зарурий ва тасодифий, биринчи ва юзинчи даража нарсалари аралаш-қуралаш ҳолида бўлардики, ўқимоқчи бўлган одам зерикиб “ўларди”.

“Олим, — дейди И.Гончаров, — ҳеч нарсани яратмайди, балки табиатдаги тайёр ва яширин ҳақиқатни очади, санъаткор эса ҳақиқатга ўхшаш нарсани яратади, яъни у кузатган ҳақиқат фантазиясида аксини топади ва бу аксини ўз асарига олиб ўтади... Демак, бадиий ҳақиқат ва ҳаёт ҳақиқати бир хил нарса эмас. Турмуш ҳаётдан бутунисича санъ-

ат асарига олиб кирилса, у ҳаётий ҳаққонийлигини йўқотади ва бадий ҳақиқат ҳам бўлмайди...

Санъаткор тўппадан-тўғри табиат ва ҳаётдан ёзмайди, балки унга ҳақиқатан ўхшаш қилиб яратади. Ва худди ана шунда ижод жараёнининг моҳияти мужассамлашган...¹ (Таъкидлар бизники — Ҳ.У.).

Ёзувчи ҳаёт ҳақиқатига ўшаш нарса (бадий ҳақиқат)ни яратиш учун, ҳаётий факт ва ҳодисаларни ўзининг руҳий лабораториясида “қайнатиши”, ишлаши, синтезлаштириши, яъни тасаввури, ҳаёли, тажрибаси, қалби, дунёқараши, табиати билан бойитган ва муайян мавзуга, ғояга хизмат қилувчи энг зарур деталларни, характерли ва керакли факт ва ҳодисаларни танлаган ҳолда, тугаллик касб этган ҳаётни яратиши лозим. Ана шундагина “санъаткор — уйдирмалар ижодкори — одамларни худо, табиат ёки тарих яратганидан кўра аълороқ, мислсиз даражада гўзал қилиб ярата олади” (М. Горький).

Демак, Абдулла Қаҳҳор айтганидек, бадий ҳақиқат “...ҳаёт ҳақиқатини кўнгил призмасидан ўтказиш, уни ҳис қилиш, унга ўйлаб юрган гапларингни сингдириш, тилак ва идеалларингни қўшиб ифодалаш билан юзага келади. Бадий ҳақиқатни туғдирадиган, маҳалла комиссиясининг “бунга ишонинглар” деган мазмундаги справкасига ҳожат қолмайдиган факт ва уйдирма меъёрини топишнинг мушкуллиги ҳам худди ана шундадир”².

Демак, реализм адабиёт ривожининг етук босқичи бўлиб, у бўлиши мумкин бўлган ҳаётни, реал ҳаётдаги одамларнинг образларини жонлантиради: асл ҳаётга нисбатан тасодифлар, икир-чикирлардан холи бўлган; тўлиқроқ, таъсирлироқ, ишончлироқ қилиб қайта яратилган оламнинг тасвирини беради.

¹ И. А. Гончаров. Собр.соч. в восьми томах, Т., М., “Художественная литература”, 1980 г., стр. 140-141.

² Қаранг: Адабиётимиз автобиографияси, Т., Ф.Фуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973 йил, 211-бет.

ҲАЁТИЙ ҲАҚИҚАТ ВА БАДИИЙ ҲАҚИҚАТ

Бадиий ҳақиқатнинг асоси ҳаётдир. Чунки, ёзувчининг кўрган-билганлари ва шахсий тажрибаси, кечинма ва таассуротлари бадиий асарнинг юзага келишида энг асосий омил саналади. Ёзувчи ҳамма вақт ҳаётӣй факт ва ҳодисалардангина туртки олиб, бадиӣй ҳақиқат кашфи томон йўл олади.

"Кўпчилик каби мен ҳам, — деб ёзади А.Қаҳҳор, — то "ёзувчилик" нималигини, шахсий тажриба, таассуротлар адабий асар учун ниҳоятда қимматли материал бўлишини тушуниб олганимга қадар анча овора бўлганман. Буни билиб олганимдан кейин болалик чоғимда кўрганим, одамлар, ёшлигимда содир бўлган воқеа-ҳодисалар бошқача бўлиб кўринди. Ўтмиш чуқур ертўлалардаги шароб сингари хотирада тинийди, орадан қанча вақт ўтса, шароб шунча тиниқ ва кучли бўлганидай, ёшликда кўрган-кечирганлар энг соф ва кучли хотиралар бўлиб, умрбод эсдан чиқмайди. Ўтмишдаги ана шу таассуротлар кейинчалик, кўпгина ҳикояларим учун асос, йирик асарларимга эпизодлар бўлиб хизмат қилди"¹.

Худди шунингдек, "Қутлуғ қон"нинг юзага келишида Ойбекнинг ўз кўзи билан кўрган воқеалари, хотирасида ўчмас из қолдирган ўтмиш ва буларни айтиш учун етарли тажриба тўплагани асос бўлган. Ҳамид Фулом "Менинг "Машъал", "Мангулик" асарларимга ўзимнинг кўрган кечирганларим, илк совет мактабида ўқиб юрган кезларим болалик хотирамда қолган таассуротлар асосида гавдалантирилган"², — дея экан, ёки Мирмуҳсин "Романда ("Дегриз ўғли" — Ҳ.У.) акс этган воқеалар ичида бўлмаганимда, эҳтимол шундай асар яратилмас эди..." дейди³. "Умид"даги воқеалар боя айтганимдай, китобдан таъсирланиш оқибати

¹ А. Қаҳҳор. Ҳаёт ҳодисасидан бадиий тўқимага. Адабиётимиз автобиографияси, Т., Ғ.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973 йил, 196-бет.

² Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси, Т., "Ёш гвардия", 1980 йил, 68-бет.

³ Шу китоб, 53-бет.

эмас, хаётни кузатиш самараси. Бу роман оз вақтда ёзилган бўлса ҳам, унда узоқ йиллик ҳаётий тажрибаларимни, кузатишларимни ифода этганман”¹, — деб ёзар экан, бундан кўринадики, шахсий ҳаётий тажриба ва таассуротлар санъаткорга жуда яқиндан таниш бўлган материални белгилаб беради, бу материал эса бамисли хазина — кон. Лекин бу шундай хазинаки, ундан инсон руҳи, худди олтин заррачалари рудалар қаърида бўлганидек, ҳаётий факт ва ҳодисалар ичида аралаш-қуралашдир. Ёзувчи муайян гоёвий-бадиий мақсад асосида ҳаётни қайта яратар экан, худди ана шу мақсаднинг бир бутунлигини, мафтункорлигини таъминлашга қодир бўлмаган кераксиз ва фойдасиз факт ва ҳодисалардан воз кечади, энг характерли, зарурийларини танлайди, саралайди; ўзида (хотирасида, қалбида, зехнида) борини қўшади. Токи асар яхлит ва тугаллик касб этмагунча бу жараён узлуксиз давом этаверади.

“Маъдан заводларида магнит кранлари бор. Бир четда темир-терсаклар, гишт ва ёғочлар аралашиб, бетартиб уюлиб турган бўлса, магнит крани юқоридан тушиб келади-ю, фақат ўзига керакли маъданни тортиб олиб чиқиб кетади. Маълумки, магнит фақат темирни, пўлатни ўзига тартади. Магнитга тортилмайдиган гишталар, ёғоч ва кесаклар жойида қолаверади.

Ёзувчининг ўз олдига қўйган гоёвий-бадиий мақсади мана шу магнит кранидай хизмат қилади, — деб ёзади П. Кодиров. — Ижодкор ўз ихтиёрида бор объектив ва субъектив имкониятлардан тўлиқ ва самарали фойдалана олмаса, ижодий ихтиро қилолмайди”².

Кўринадики, бадиий ҳақиқатнинг заминида ҳамма вақт ҳаётий тажриба, реал фактлар, реал кечинмалар ётади. Лекин унинг бадиий тўқима билан уйғунлиги қай даражада бўлиши керак?

¹ Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси, Т., “Ёш гвардия”, 1980 йил, 58-бет.

² Қаранг: Адабиёт назарияси, 2-том. Т., “Фан” 1979 йил, 109—110-бетлар.

Абдулла Қаҳҳор ёзади:

“Бемор” деган ҳикоямда тасвирланган воқеага ўхшаш ҳодиса ўз бошимдан ўтган. Ўн учинчи йиллар бўлса керак, беш яшар бола эдим. Қўқонга яқин Яйпан қишлоғида турардик. Онамнинг ой-куни яқинлашиб, уни дард тутарди чоғи, қоронғи кулбамиз ичида кўрпа-тўшак қилиб ётар, ичкаридан унинг бўғиқ инграши, жонини қўярга жой тополмай қичқариши эшитиларди. Яйпан катта қишлоқ эди, бироқ у ерда врач йўқ, тиббий ёрдам нима эканлигини ҳаёлимизга ҳам келтиролмасдик. Бундай ҳолларда қўни-қўшниларникига югурилар, кексароқ хотинларни айтиб чиқилар, унинг дояликни уддалай олиш-олмаслиги билан ҳеч кимнинг иши бўлмас, кекса бўлса, бу соҳада кўзи пишган бўлса бас, ҳар қандай кампир бу ишга ярайверарди.

Биз Яйпанга яқинда кўчиб келган, у ерда қариндош-уруғларимиз йўқ эди, шу сабабли отам қўшни хотинни чақириб чиқди. Хотин келиб, аям ётган уйга кириб кетди. Кеч кирди. Мени уйку боса бошлади.

Ёнимда ўтирган отам бирдан ўрнидан турди. Кўзимни очдим, тепамда ҳалиги қўшни хотин турарди. “Тинчликми?” — ҳовлиқиб сўради отам. “Тинчлик, лекин қийналаяпти, бечора...” Кампир жим бўлиб қолди, кейин менга ишора қилди. “Болага айтинг, худодан сўрасин, боланинг гуноҳи йўқ, унинг дуоси тез ижобат бўлиб, худойим йўл берса, шўрлик омон-эсон кутулса ажаб эмас...” Отам менга томон энгашди: “Э худо, аямга нажот бер” дегин, дерди. Отам қўрқув ва жаҳл аралаш мени қистарди: “Бўл тез, нега имиллайсан”. Дуо қила бошладим, бу орада бир-икки йиғлаб ҳам олдим, кейин ухлаб қолибман. Эрта билан уйғонсам аямнинг кўзи ёрибди.

Ҳикояда бирмунча бошқачароқ ҳаёт тасвирланган. Бир хотин оғир дард билан узоқ вақт ётиб қолади-ю, эри уни докторга боқизишга қурби етмайди ва арзон-гаровроқ ҳақ оладиган мулла, табиб, кинначига боришга, кейин эса, энг сўнгги чора сифатида, қўшни кампирнинг “беғуноҳ гўдакнинг саҳарда қилган дуоси ижобат бўлади” деган маслаҳати билан иш тутишга

мажбур бўлади... У ҳар куни саҳарда туриб, тўрт ёшли қизчасини уйғотади ва уйқу ғашлиги билан йиғлаб турган қизига дуо ўргатиб, уни такрорлашга мажбур қилади. Бемор аёл бир куни оғирлашиб саҳар вақтида ўлади. Эри қизчасини ўлик ёнидан олиб, бошқа ёққа ётқизаётганда қизча уйғонади ва кўзини очмасдан одатдагича дуо қилади: "Худоё аямди дайдиға даво бейгин..." дейди.

Сиртдан қараганда ҳикоя бошимдан кечган ҳодисага унча ўхшамайди. Ҳақиқатда, бизнинг хонадонимизда бўлиб ўтган бу воқеа моҳияти эътибори билан ўша давр учун ниҳоятда характерли ҳодиса эди. Унинг бутун фожиаси ҳам худди ана шунда — камбағал, жаҳолатда умр кечирган одам учун одатдаги воқеа эканлигида эди. Аммо шунинг ўзи кифоя қилмас, инсоннинг ҳаёт-мамонт ҳолатини, унинг ниҳоятда оғир турмуш шароитидаги ўша ночор аҳволини, ўлимга маҳкум қилиб қўйилганини кўрсатиш талаб қилинарди.

Ҳарҳолда мен учун "Бемор" ўша болалигимдаги таассуротларим билан чамбарчас боғлиқ. Сюжет таассуротларни ўз "ичига олганлиги" учунгина эмас, балки бутунлай ўша таассуротларга асосланганлиги учун ҳам шундайдир. Мен фактни ўзгартирар эканман, ҳаёт ҳақиқатига қарши бораётибман, деб мутлақо ўйлаган эмасман. Аксинча, ҳикояда ҳаётни худди шундай кўрсатиб тўғри иш қилганимни энди билдим: беш ёшлигимда аямдан ажралиб, етим қолишим ўша давр шароитида ҳеч гап эмас эканлиги, бу жудалик натижасида юз бериши мумкин бўлган бутун даҳшатларни ва бунинг барча оқибатларини энди тушуниб етдим. Ўтмишнинг даҳшатли манзараларини ҳаёл ўз-ўзидан тўлдиради"¹.

Кўриняптики, А.Қаҳҳор бошидан кечирган ҳаёт ҳақиқати билан ҳикоядаги бадий ҳақиқат ўртасида катта фарқ мавжуд.

¹ А. Қаҳҳор. Ҳаёт ҳодисасидан бадий тўқимага. Адабиётимиз автобиографияси. Т., Ф.Фуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973 йил, 196—199-бетлар.

Ҳаётда Абдулла Қаҳҳорнинг аясини дард тутса ва охири кўз ёриши билан тугаса, ҳикояда Сотиболдининг хотини касалга чалинади ва охири вафот этади.

Ҳаётда беш ёшли Абдулла отасининг ўргатишича, “Э худо, аямга нажот бер”, — деб дуо қилса, ҳикояда тўрт яшар қизча қўшни кампирнинг ўргатганича, “Худоё аямди дайдиға даво бейгин...” деб дуо қилади.

Ҳаётда, Яйпанда врач йўқ, тиббий ёрдам нималигини ҳаёлга келтира олмасалар, ҳикояда “Докторхона деганда Сотиболдининг кўз олдига извош ва оқ пошшонинг сурати солинган 25 сўмлик пул келар эди”.

Ҳаётда Абдулланинг отаси — темирчи бўлса, ҳикояда Сотиболди — Абдуғанибойнинг батраги, “хонаки бир касб” эгаси, қарздор камбағал...

“Бемор” ҳикоясида ёзувчининг ғоявий-бадий мақсади-ўтмиш ҳаётнинг фожиаларига тўла аччиқ тақдирини, ночор аҳволини кўрсатиш воситасида ижтимоий тенгсизликни фош этишдир.

Ҳикояда ҳамма унсурлар ана шу мақсадга бўйсундирилади, ортиқча нарсалар тушириб қолдирилади, етмагани ҳаёлан тўлдирилади. Шу асосда Сотиболди хотинининг оғриб қолиши, беморнинг кўп азоблар тортиши ва жаҳолат ботқоғида яшаётган тўрт яшар қизчасининг охи-зориға қарамай вафот этиши — ўтмишнинг аччиқ бир тугал лавҳаси яратилади.

Юқорида айтганимиздек, ёзувчининг вазифаси ҳаётнинг айнан (копияси) нусхасини бериш эмас, балки бўлиши мумкин бўлган ҳаётни тасвирлаш экан, ёзувчи ўз бошидан кечирган ва кўрган, эшитган воқеаларни онг ва қалб призмасидан ўтказди. Ўша давр шароитида етим қолиш ҳеч гап эмаслигини, жудолик даҳшатлари ва оқибатларини ҳаёлан тасаввур қилар экан, камбағал, ниҳоятда оғир турмуш кечирган Сотиболди, унинг хотини ва қизчасининг фожиаси, аччиқ тақдири жонланади, кўз олдига келади.

Ёзувчи ҳаёт фактларини ўзгартирса-да, лекин болаликнинг соф ва беғубор таассуротларини, ҳаётий тажриба асосида тасвирланаётган ҳаётнинг жонлантирилиши тасвирнинг ҳиссийлиги, гўзаллигини таъминлайди. Ана шу ҳаётнинг холис ва самимий тасви-

ри умумлашма даражасига кўтарилади ва бизда ўтмишдаги ижтимоий тенгсизликка қарши кучли нафратни уйғотади. Абдулла Қаҳҳорнинг "Анор", "Кўр кўзнинг очилиши", "Минг бир жон" ҳикоялари ҳам худди шу усулда яратилгандир.

Демак, бу хил усулда яратилган асарларда санъаткор образ ёки сюжетни яратар экан, у тўлиғича ҳаёт ҳақиқатига мос бўлмайди. Масалан, "Бемор"да Сотиб-олдининг хотини ўлади, ҳаётда эса А. Қаҳҳорнинг аяси кўзи ёрийди. "Минг бир жонда"да Мастура тузалиб кетади, ҳаётда Тўраҳон аянинг қизи вафот этади ва ш.к.

Ёзувчи ҳаётнинг конкрет ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантириш жараёнида, уни онгли равишда "бузади", "адолат юзасидан иш тутати". Бу билан биринчи ҳикояда ижтимоий тенгсизлик ҳукм сурган жамият камбағал, ночор бемор аёлни ўлимга маҳкум этишини кўрсатса, иккинчи ҳикояда инсоннинг ҳаётга муҳаббати бекиёс даражада қудратли кучга эғалигини чуқур акс эттиради.

Ёзувчи, умуман шу усулда яратилган асарларда, хусусан икки ҳикояда ҳам тасаввур ва таассуротларнинг ҳамма маълумотлари хотирасининг маълум моментларидан келиб чиқаётганини сезади ва яхлит, тугаллик касб этган асарнинг эпизодлари (қисмчалари) қандай фактлар ва кузатувлар асосида юзага келганлигини кўрсата олади.

Бошқача усул ҳам мавжуд. Бу усулда яратилган асарларда қачонлардир олинган кечинма, таассуротларга нисбатан тасаввур эркин ҳаракат қилади; у қачондир билинган ва бошдан кечирилган нарсадан, гарчи унинг конкрет кўриниши, объектив ҳақиқат бўлмаса ҳам яхлит нарса яратади. Бу асардаги бадий ҳақиқат ҳаёт ҳақиқатига шунчалик мос тушадики, гўё кашфиётдек туюлади.

Яна А. Қаҳҳорнинг ижодий лабораториясига қайтамыз. У ёзади:

"Менинг "Ўғри" деган ҳикоям 1936 йили, худди Чехов асарларини берилиб ўқиб юрган давримда ёзилган эди. Ҳикоя болалигимда қуршаб олган тур-

муш, эски даврни кўрсатишга бағишланган. Аммо мен “Анор”даги Бабар, “Бемор”даги ўзимнинг онам (“Минг бир жон”даги Турахон аянинг қизи — Ҳ.У.) сингари, бу ҳикояда “модель” хизматини ўтаган одамни кўрган, воқеанинг шоҳиди бўлган эмасман. Бу картинани, гарчи уни ёзишда хотирамда қолган ва ён дафтаримдан олинган баъзи тасвир воситалари ҳамда деталлардан фойдаланган бўлсам ҳам, ўзимча тасаввур қилганман, ўйлаб чиқарганман. Гап бу сафар хотира дафтаридан олинган ана шу деталлар устида кетаяпти. Улардан характерлар қад кўтарди. Бу эса прозада деталнинг аҳамияти ва имкониятлари юзасидан менга Чехов томонидан берилган таълимнинг ниҳоятда муҳим самараси эди.

Кунларнинг бирида хотира дафтаримга халқнинг ҳазил-мутуйибаларидан “Йўқолмасдан илгари бормиди?” деган иборани ёзиб қўйдим. “Ўғри” ҳикоямни ёзаётганимда, шу иш бериб қолди. Шунчаки бегараз ҳазил учун айтиладиган бу иборани кекса деҳқон ҳўкизи ўғирланганидан шикоят қилиб борганда Аминнинг тилидан айттирган эдим, ўтқир пичинг маъно касб этди. Менинг ихтиёримдан ташқари ижтимоий умумлашган кучга эга бўлди, айна чоғда индивидуал шахс характерини очиб юборди.

Бу ҳикояни мен бошдан-оёқ деталлар, характерли савол-жавоблар асосига қурганман. Кейин ҳаётда ўрни-тагида йўқ кекса деҳқон, унинг устидан мазах қилувчи, фаразларим самараси бўлган амалдорлар ҳам мен реал ҳаётдан кўчириб ёзган илгариги қаҳрамонларга қараганда бирмунча жонлироқ эканлигини кўриб ҳайратда қолдим ва севиниб кетдим”¹.

Авторнинг ушбу гувоҳлигидан ҳам кўринаяптики, А. Қаҳҳор ҳаётда Қобил бобони ва ҳўкизнинг йўқолиши натижасида элликбоши, амин, тилмоч, приставлар билан бўлган аччиқ саргузаштини — картина “мо-

¹ А. Қаҳҳор. Ҳаёт ҳодисасидан бадиий тўқимага. Адабиётимиз автобиографияси, Т., Ф.Фулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973 йил, 214-215-бетлар.

дель"ининг шоҳиди бўлган эмас, ўзича тасаввур қилган, ўйлаб чиқарган.

Ҳаётда айнан шу воқеа ("модель") бўлган бўлмасада, лекин ўтмишда Қобил бобо сингари қадр-қиммати ерга урилган, бошига "ташвиш" тушган камбағалларнинг эл юрт устунлари томонидан сўнгги бор будигача талон торож қилиниши, "отнинг ўлими — итнинг байрами"га айланиши ҳодисаси минглаб оддий кишилар тақдирига ҳамоҳанг эканлиги объектив ҳақиқат эди. Шунинг учун ҳам А. Қаҳҳорнинг ҳикояда яратган бадий ҳақиқати реал ҳаёт ҳақиқатига шунчалик хос ва мос келадики, бундан ёзувчи севинади, ҳайратга тушади.

Иккала усулда ҳам яратилган асарлардаги бадий ҳақиқатга хотира материали, шахсий ва ижодий тажриба асосдир. Бизга кашфиётдек туюлган (Туробжон, унинг хотини; Сотиболди ва унинг хотини ҳамда қизчаси, Мастура, Қобил бобо, элликбоши, амин, пристав) образлар шахсий кузатишларга, кечинмаларга ва аниқ тасаввурларга асослангандир. Агар биринчи усулда — ҳамма нарса онгли равишда юзага келса ва бадий ҳақиқат тажриба билан исботланса, иккинчи усулда — гўё у бадий ҳақиқатни "ўйлаб чиқаради", шахсий тажрибанинг баъзи қирраларидан (хотира дафтаридан олинган "йўқолмасдан олдин бормиди?" детали) фойдаланса ҳам, образ ва воқеаларни кузатмасдан, тасаввури орқали жонлантиради.

"Биз ҳаётий ҳақиқатнинг бадий ҳақиқатга айланиши ҳақида ёзганимизда кўпинча шундай таассурот туғиладики, ижод жараёнининг йўналиши доим ҳаётий ҳақиқатдан бадий ҳақиқатга томон боради. Объектив воқелик бирламчи эканлиги шубҳасиз, лекин бундан "ижод жараёни фақат сувга ўхшаб, юқоридан пастига қараб оқади, яъни биттагина йўналишдан боради деган хулоса чиқмаслиги керак. Ижод жараёнида сувдан кўра электр зарядларига ўхшайдиган хусусиятлар кўпроқ. Бу зарядларнинг бош манбаи ҳаёт бўлса ҳам, лекин йўналиш худди яшин ва чақмоқнинг йўналишидек ниҳоятда хилма-хилдир. Баъзи ҳолларда ёзувчи ҳаёт ҳақиқатига бошқа ижодкорлар томонидан яратилган бадий ҳақиқат орқали йўл топади.

“Анна Каренина” романининг илк режаси Л.Н.Толстойнинг хаёлига Пушкиннинг прозасини ўқиб ўтирган пайтида келади. Ф.М.Достоевский яратган Раскольников образининг асосий концепцияси Бальзак асарлари таъсирида туғилади...”¹

Худди шундай ҳолатларни ўзбек ёзувчилари ижодида ҳам кўриш мумкин. Ойбек “Евгений Онегин” (А.С.Пушкин) таржимаси билан шуғулланар экан, “Қутлуғ қон”ни ёзиш фикрига келади. А. Қаҳҳор А.П.Чехов асарларини ўқиркан, у “нарс ва ҳодисаларга қараб, уларни қандай кўришни ўргатгани” ва “Миллатчилар”, “Бемор”, “Ўтмишдан эртақлар” каби асарларнинг Чехов таъсирида юзага келганлигини таъкидлайди. А.Қаҳҳорнинг “Адабиёт муаллими” ҳикояси Қурбон Берегин деган таниши айтиб берган воқеалар таъсирида юзага келган бўлса, П. Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романининг юзага келишида Бобур ҳақидаги тарихий манбалар, ҳужжатлар билан бир қаторда “Бобурнома” асарининг ҳам салмоқли таъсири борлигини кўрамиз.

Демак, бу усулда билвосита тажрибанинг далиллари ишга тушади; бу далиллар бирор бир кишидан эшитилган, ё китоблар мутолааси натижасида туғилган, ё тарихий ва бошқа манбалардан олинган бўлиб, ёзувчи уларни тирилтириш ва яхлит нарсага айлантириши лозим бўлади. Бундай пайтда тасаввур ўзининг конкрет ва жонлилиги, кенглиги ва салмоқдорлиги билан ажралиб туради. Ёзувчи тасаввури ўтмишнинг жонли таассурот ва кечинмаларига бой бўлса ва унинг шахсида ҳақиқат ҳиссиёти кучли ривожланган бўлса — яратилган бадий ҳақиқат (бадий асар) ҳаёт ҳақиқатига (ҳаётга) мос келаверади.

А. Қаҳҳор “Ҳаёт ҳодисасидан бадий тўқимага” номли ўз ижод жараёни таҳлилига бағишланган мақоласида ёзади:

¹ Адабиёт назарияси, 2-том. Т., “Ўқитувчи” нашриёти, 1979 йил, 113-бет.

“Адабиёт муаллими” ҳикояси ёзулгунга қадар ва ундан кейин ҳам мен жуда кўп саводсиз адабиёт ўқитувчиларини кўрганман. У пайтда бундай “ўқитувчилар” кенг тарқалган эди, чунки илгари жаҳон ва рус классиклари асарлари жуда кам таржима қилинган, рус тилини кўпчилик, айниқса, қишлоқда яшовчилар унча яхши билишмасди, аксарият ўқитувчиларнинг билими хрестоматияларда бериладиган парчалардан нарига ўтмасди. Буни ҳам улар имтиҳон топшириб, диплом олиш учун зарур бўлганлиги учунгина ўқишган. Бундай одамларнинг ўз фанларини билмасликларигагина эмас, ҳатто тушунмасликларига ҳам ажабланмаса бўлади. Эсимда, бир куни қариндошларимиздан бири отпусмага келди. У адабиёт муаллимаси эди. Кечқурун у театрга борди. Саҳнада таржима пьеса кўрсатилаётган экан, спектаклни кўриб, уйга жуда хуноб бўлиб келди: ахир бу қанақаси, саҳнада ўрисларни кўрсатишди, лекин улар нуқул ўзбек тилида сўзлашишди!

Бироқ ҳикояни ёзишга Қурбон Берегин деган танишим айтиб берган бир неча воқеа туртки бўлган. Берегин Марказий Комитет аппаратида ишларди. 1936 йили у мактабларда адабиёт ўқитишини текшириш учун тузилган катта бригада билан Самарқанд вилоятга борган. У сўзлаб берган фактлар ҳақиқатан ҳам кулгили эди.

Дарсда М.Горькийнинг “Она” романини ўтган бир ўқитувчи ҳеч эсимдан чиқмайди. Комиссия унинг дарсига киради, ўқитувчи комиссияни писанд қилмай тоза “олиб қочади”. Лекин ўша дарсда “Она” романини ким ёзганлигини билмаслиги очилиб қолади. Берегин ўша дарсни кула-кула менга сўзлаб берган.

Текшириш натижаларини кенг муҳокама қилиш мўлжалланган эди. Бироқ, афтидан, муҳокама бўлмаган, ҳарҳолда, мен у ҳақда ҳеч нарса эшитганим йўқ ва тўпланган фактларнинг биттаси ҳам матбуот қўлига тушмайди. Шундан кейин бу мавзуда жуда ҳикоя ёзгим келаверди. Берегин тасвирлаб берган ўша ўқитувчи ҳаёлимни банд қилиб, ҳеч назаримдан нари кетмади. Мен унинг дарсидагина эмас, уйидаги

қилиқларини ҳам, бутун интилишлари, адабиётга қанчалик алоқадор эканлигини ҳам тасаввур қилдим. Ҳикоя композицияси худди ўз-ўзидан тиклана борди. Фақат Горькийнинг "Она"си ўрнига унда Чехов асарларидан фойдаландим. Бунинг сабаби Чехов яратган образлар бутун ақл-хушимни чулғаб олганлиги эди"¹.

Гарчи Қурбон Берегин айтиб берган бир неча воқеа ҳикояга асос бўлган ва ёзувчи ҳаёт ҳақиқатига ана шу орқали йўл топган бўлса ҳам барибир асос — ҳаёт бўлиб қолаверади. Чунки, бадий ҳақиқат ҳаётнинг турли-туман ҳодисалари ичида бекиниб ва сочилиб ётади. Гап ана шу ҳақиқатни қайси йўллар билан бўлмасин (ҳаёт ҳақиқатидан — бадий ҳақиқатга ёки бадий ҳақиқатдан — ҳаёт ҳақиқатига бормасин) бир бутунлиги, ҳаққонийлиги, юқумлилигини таъминлашдадир.

Хуллас, юқоридаги фикрларимиздан равшан бўла-яптики, ёзувчи онгида маълум бир ҳаёт ҳодисасининг аломатлари тўпланади. У ана шу ҳаёт ҳодисасига ҳамонаг бўлган кўрган-билганларини, бошидан кечирган кечинмаларини, хотира ва шахсий тажрибасидаги ҳодисаларни у билан синтезлаштиради. Ҳар томонда тарқалиб ётган ҳодисаларни муайян гоё атрофига уюштиради ва бир бутун нарса ҳосил қилади. Тасаввур ҳамма фактларни "жиловлайди", ёзувчи мақсадга интилган сари ўзининг шахсий ҳаёти ва тажрибаси давомида тўпланган, "теша" тегмаган, чўкиб ётган ўхшаш хотиралар, кечинмалар, ҳолатлар уйғонади, юзага чиқади: уни ҳаяжонга солади. Реал ҳаёт билан ёзувчининг ўз олами диалектик алоқага киришади: бири-бирига сингади, бири-бирини тўлдиради, бири-бирини юзага чиқаради.

Шунинг учун ҳам асарда тасвирланган воқеа-ҳодисалар, қаҳрамонлар турмушдаги фактларга ва одамларга ўхшайди. Ана шу ўхшашликка асосланиб, баъзи

¹А. Қаҳҳор. Ҳаёт ҳодисасидан бадий тўқимага. Адабиётимиз автобиографияси. Т., Ф.Фуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973 йил, 206—207-бетлар.

китобхонлар у ёки бу асардаги воқеа ва қаҳрамонларни ёзувчи ўйлаб топганига ишонмайдилар.

Уларнинг тушунчасича, ёзувчи яратган воқеалар, ҳодисалар ҳаётда айнан бўлган воқеалар ва қаҳрамонлар эса — бор кишилардир. Айни пайтда асарнинг бош қаҳрамони — ёзувчининг ўзидир...

Лекин бу тушунча нотўғри эканлигини ёзувчи П.Қодиров ҳам асосли туъкидлайди: "...мен ўзим "Қутлуғ қон"ни ўқиган ўсмирлик пайтларимда ҳаммасини воқеий деб ўйлаганман. У пайтда мен адабиётни яхши билмас эдим, агар ўшанда биров "Йўлчи ҳаётда бўлган эмас, уни ёзувчи ўзи ўйлаб топган" деса, мен ишонмас эдим. Ишонсам, китобдан ихлосим қайтиши мумкин эди. Кейинчалик бир журнал редакцияси Ойбек билан қилган суҳбатларини ёзиб олиб, эълон қилди. Бу суҳбатда Ойбек Йўлчининг прототипи бўлмаганини, "Қутлуғ қон"даги кўпчилик воқеалар ва қаҳрамонларни ёзувчи ўзи ўйлаб топганини айтади.

Илгари мен романнинг қаҳрамонларига қанчалик қойил қолган бўлсам, энди бу қаҳрамонларни шунчалик ишонарли ва таъсирли қилиб яратган ёзувчига ўшанчалик қойил бўлдим. Чунки тайёр ҳолдаги ҳодисаларни, одамларни воқеий қилиб тасвирлашдан кўра, аслида воқеийдай туюладиган, лекин таъсир кучи, умумлаштириш қудрати, воқеийдан ҳам баланд турадиган қаҳрамонлар яратиш мушкулроқ ва шарафлироқ эканини мен энди билдим...

Ёзувчи бутун асарини ҳаётдан олиб ёзган, фақат ҳаётдан жўн нусха кўчириб ёзган эмас, балки фактларни ўз ҳаётий тажрибаси ва фантазияси билан омехта қилиб, уни керагича ўзгартириб ёзган"¹.

Ҳаёт билан поэтик ижоднинг, факт билан тўқиманинг ўзаро алоқаси, улар ўртасидаги меъёр масаласини тўғри тушуниш учун Фафур Фулом ижодига, унинг "Шум бола"сининг яратилиш тарихига мурожаат

¹ П.Қодиров. Ўйлар Т., Ғ.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 йил, 115—117-бетлар.

қилайлик. У илҳом билан ёзилган асар — зарурият орқали юзага келишини таъкидлаб ёзади:

“Ҳар қандай проза асарини ёзиш менга қийин бўлса ҳам, лекин “Шум бола”м устида ишлаётганимда кайфи чоғлик мендан ажралмас эди. Тўғриси айтганимда, ҳозир асарнинг дастлабки режасини тиклаш қийин — мен ўз ёшлигим ҳақида автобиографик повесть ёзмоқчи эдимми ёки қувноқ саргузаштларга лиқ тула болалар китобини яратишмиди? Тўғрироғи, ҳар қандай адабиётчи камолот зинасига қадам қўйганда юз берадиган ҳодисадек, мен тўсатдан ҳар ердан, бегоналар тарихидан ушоқлар терганимни аниқладим, менинг шахсий, кадрдон ва қимматли материалим деярли тегилмасдан ётибди... Мен хаёлан ўз болалик хотираларимни тиклагунча (улар жуда кўп эди, ҳар қандай китобга ҳам сифмас эди); чанг-тўзонли, пахсали маҳалланинг ялангоёғи ҳақида — биринчи бобларни ёзганимда — унинг зиммасига тушган бахтсизликлар ва қувончлар тўғрисида ёзганимда — мен чин кўнгилдан ўз ҳақимда ёзаётибман деб ўйладим. Шундай эди ҳам. Лекин, бир вақт, ногоҳон мен ўзим Шум боламга четдан назар ташласам тўсатдан шу нарсани аниқладим у мен эмас. Дарвоқе, сира ҳам мен эмас. Буни мен пайқамасдан юз йиллар мобайнида халқимнинг болалари билан содир бўлган ҳодисаларни ўз қахрамонимга нисбат берибман. Буни тушунгач, мен ҳайрон қолдим. Ахир, мен ўз ёшлигимни бўрттириб кўрсатиш ниятида эмасдим. Аксинча! Энди, унга чуқур кириб, мен фақат бор ҳақиқатни — хотиранинг сирли ойнаги ва кулгининг муғомбир ойначалари орқали қараганда ҳам, у моҳияти билан даҳшатли эканини айтмоқчи эдим. Лекин менинг Шум болам энди Ғафур исмли бола ва кейинчалик ундан ёзувчи етишиб чиққан шахс эмасди. Йўқ, у ўша вақтда, ундан олдинги асрда минглаб учрайдиган одатдаги ўзбек боласи эди; улар билан содир бўлган воқеалар Шум бола билан ҳам бўлиши, унинг саргузаштлари эса умумга тегишли бўлиши мумкин эди...

Бу шунчаки чиройли сўзлар эмас. Асарнинг биринчи бўлимида бир эпизод бор, шум бола уйдан палов учун

ҳалфанага тухум ва ёғ олади. Аммо, эриган ёғ унинг иштонидан оқиб кетади, жаҳли чиққан она унинг бошига ўқлов билан уради. Қалпоқ тагидаги тухум пачоқланиб, сариғи оқига аралашиб, юзига оқади. Буни кўрган она “Бола бечоранинг бошини ёриб, қатигини чиқариб юбордимми” деб эсидан кетади... бу тарих мен билан содир бўлганди — ҳозир сиз билан гаплашаётган Ғафур Ғулом билан. Ўшанда мен тўққиз ёшда эдим; лекин менинг бошимга урган онам эмас, бувим эди. Бу воқеани оиламизда мендан бошқалар ҳам эслашади... Мен бу тарихни, айнан шу воқеани яқинда туркман халқ эртаклари тўпламида учратиб қанчалик ҳаяжонланганимни фараз қилинг...

Ҳа у — мен ва мен эмасдим. Анча-мунча ёзиб қўйганимдан кейин, ҳеч қаерда ўз қаҳрамонимга ном бермаганимни сезиб қолдим, қиссада ҳикоя биринчи шахс номидан олиб бориларди. Унинг исми йўқ эди — оддий шум бола... Бир вақт буни англаб, мен тўқилаётган воқеаларга авторликдан ташвишланмай қўйдим. Бизда айтишади: “Ҳамма нарса, эгаси бўлмаса Афандига тегишлидир”. Бу ерда ҳам худди шундай эди. Мен ёзган ҳикояларнинг бири ҳаётда, бири эртакларда учрарди ва бунга Шум боланинг ҳақи бор эди, чунки у... ҳақиқатан ҳам халқ қаҳрамони эди... Ўйлаб кўринг: бу кичик камбағал сағирнинг тақдири ўта фожали, аммо у битмас туганмас ҳаётини кучга тўла; ҳамма муваффақиятсизликларга кучли оптимизмни ва маккорона зийракликни, ҳар хил умидсизликларга битмас-туганмас, кулгили, ҳар қандай кучли душманларга уларнинг заиф ва ғалати томонларини топиш қобилиятини қарши қўяди. Ҳеч қачон иши юришмайдиган бу бошпанасиз бола пировардида бахтсиз шароитни ҳам, забардаст бойларни ҳам, айёр савдогарларни ҳам енгиб чиқади... У билан хайрлашарканман, кўз ёши тўкмаслигимни, балки завқланишим ва кўнглим тўқ бўлишини олдиндан билардим: энди у мени ҳам умидсизланмасликка ва курашишга ўргатарди. Аслида, у ўспирин Насриддин эди, лекин Насриддиндан ўзининг болаларча соддалиги билан ажралиб турарди. Айрим

жойларда Насриддин ўзини гўл, тентак қилиб муғомбирлик қилса, Шум болада бу муғомбирлик ўз-ўзидан — унинг дилининг соддалигидан келиб чиқар эди. Керакли вазиятда у бундан тўғри фойдаланарди... Аслида, шумлигига қарамасдан у жуда тоза, болаларча оқ кўнгил, қаерда яхшилигу, қаерда ёвузлик, қаерда тўғрилигу, қаерда ёлғон борлигини катталардан яхшироқ кўрарди.

Балким, Сизга менинг шахсий персонажимга бўлган бундай муносабатим кулгили туюлар, лекин мен унга ижодий қаҳрамонимга қарагандай қарамайман, ёзган нарсамни эмас, балки унинг ортида турган (шахсий) ўз болалигимни, мени яратган халқимнинг хусусиятларини севаман. Ҳа, тўғриси деганда, мен бу асарни шахсан ўзимга эшитаётган қандайдир диктовка асосида ёзганман...”¹.

Демак, ижод жараёнида, П. Қодиров айтганидек ва Ғ.Фулом тушунганидек, ҳеч вақт ҳаётнинг айнан эпизодлари такрорланмайди. Ҳар қандай асар сюжети ёзувчи кузатган, билган нарсалари билан шахсий тажриба ва кечинмалари уйғунлашувидан яратилади. Гарчи “Шум бола”да Ғ.Фуломнинг ўзидан нималар қўшганини (ҳаммасини) тўлиқ айтиш қийин бўлсаям, лекин асардаги ҳамма эпизодларни ҳис қилганига, гўё қайтадан бошидан кечирганига шак-шубҳа йўқ. Ғ.Фулом ўз шахсий кечинмаларини Шум болага юқлар экан, айти пайтда, у Шум болани ўша давр болаларининг кўпчилигига хос бўлган характерли хусусиятлар эгаси ҳам қилиб кўрсатади. Демак, қаҳрамон — умумлашма образ, аниқ бир шахсдан кўра, ўз даврининг типик вакилидир. Дарвоқе, ёзувчи ижод жараёнида ўз тасаввури орқали ўзига таниш ва яқин одамлари, воқеалари ичида яшайди; маълум гоё асосида тупланган алоҳида фактларни ўзининг шахсий тажрибаси билан бойитиб, қалб призмасидан ўтказиб, кўпчиликка хос қилиб умумлаштиради.

¹ Биография замысла. (Беседы с мастерами узбекской литературы, записанные А. Наумовым). Изд. “Ёш гвардия”, Т., 1974 год стр. 20—21.

Шундай қилиб “Шум бола”нинг яратилиш тарихини F.Фулом томонидан тушунтирилиши бизга реалистик тасвирнинг моҳияти ҳақида асосли ва етарли тушунча беради. Унда “Шум бола” асари қайси унсурлар бирлашувидан юзага келганлиги, ҳаёт ва поэзиянинг бир-бирига туташ нуқталари қандайлиги аниқ кўрсатилганки, ундан шундай хулоса чиқариш мумкин: **Ёзувчи тасаввури муайян ғояга асосланиб, ҳаётдаги алоҳида нарсаларни бузади, саралайди, тўқийди ва янгидан таъсирли ва жонли, табиий ва ғўзал типик ва яхлит нарса яратади. Бу жараён характер ва эпизодларни яратишда ҳам, қаҳрамон ва воқеликнинг айрим хусусиятларини кўрсатишда ҳам, яхлит сюжетни юзага келтиришда ҳам содир бўлади.**

Адабиётда ҳатто биргина образнинг портрети ҳам бир нечта ёки ўнлаб реал кишиларнинг ташқи кўринишларини жамлашдан, ёки ҳаётда кўрган, билган кишиларнинг ўз хотирасида қолдирган кўринишларини кўз олдига келтиришдан; уларнинг қиёфаларидан керагини танлашдан ва конкрет қаҳрамонда мужассамлаштиришдан яратилади.

Бироқ Абдулла Қодирий айтганидек, бунинг бир шарти бор: портрет сунъий, ясама, нусха бўлмаслиги, халқ орасида биров бўлмаса бировда кўрилган, табиий, мантиққа тўғри келадиган, китобхонни ишонтирадиган бўлиши керак.

Адабиёт, Оноре де Бальзак ёзганидек, рассомликда ишлатиладиган усулдан фойдаланади, ғўзал образнинг яратилиши учун қўлни бир аёлдан, оёқни иккинчи аёлдан, кўкракни — бошқасидан, елкани — унисидан олади.

Бунинг тушунмаганларга Абдулла Қодирий кулиб, “Ўткан кунлар” романидаги Ўзбек ойимни ўз онаси Жосият бибидан, Офтоб ойимни қайнонаси Хоним бибидан, Кумушни эса яқин қариндоши Ойкумушдан олганини айтар экан¹.

¹Х. Қодирий. Отам ҳақида. Т., F.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил, 115-бет.

Бу нарса “Қодирий аёллар образини, хусусан, ўз оиласидан, яқинларидан олган, ўрганган”¹ деб мулоҳаза юритишнинг ноилмийлигини кўрсатади, лекин ўз яқин кишиларидан баъзи штрихларни, муайян образ учун зарурий хусусият ва ҳолатларни олганлигини рад этмайди.

Иккинчидан, ёзувчи қайси қаҳрамоннинг реалистик портретини яратмасин, унинг ташқи қиёфасидаги энг характерли белгиларни чизишга ва шу орқали уларнинг руҳий дунёсини акс эттиришга интилади. Хоним биби ҳам, Ойкумуш ҳам, Жосият биби ҳам ҳеч вақт Ўзбек ойимнинг, Офтоб ойимнинг, Кумушнинг руҳий оламини бошдан кечирмаганлар. Бу фикр ҳам А. Қодирийнинг юқоридаги даъвосини рад этади. Ҳабибулло Қодирий хотира китобида ёзади:

“Эшонгузар маҳалламизда мулла Алижон исмли дадамнинг домласи бўларди. Ўзи дадамдан ўн беш ёшлар катта, 1910—1916 йилларда рус-тузем мактабида ўқитувчилик қилган, дадамга дарс берган, кейинчалик эса жуда дўстлашиб қолган киши эди. Дадам бу кишини “ҳам устоз, ҳам етук инсон” деб ниҳоятда ҳурмат қиларди. Агар Қодирий умрида биргина кишини ҳурмат қилган деб фараз қилсак (албатта, ота-она бундан мустасно), ўша шахс шу Алижон домладир, дейиш муболага бўлмас...

— Илгарилари муллалар аксар ўттиз йиллаб ўқиб мадрасани базўр хатм қилардилар. Лекин Алижон домла Бухоро мадрасаларидан бирини беш йилда тамомлаб қайтган. Билафонлиги учун уни мадрасадагилар “Алича” деб аташган. Домланинг яхши хислати шундаки, у пок кўнгил, кибрсиз, таъмагир эмас, сабр-қаноатли, камтар, мутоллааси зўр олим, — дер эди бу киши тўғрисида дадам.

Алижон домла 1964 йили саксон беш ёшларида вафот этди. Домла менга ҳам форс тилидан дарс берганлиги важдан мен ҳам у кишини яхши биламан. У

¹ Ҳ. Қодирий. Отам ҳақида. Т., Ғ. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил, 117-бет.

оқишдан келган, озгин гавдали, чўзиқроқ келишган юз, соқол мўйловли, кичик бошига оқ симоби салла, телпак ёки камзули устидан жўн, оёғида маҳси-кавуш кийиб юрувчи, тик қомат, нуроний чехра киши эди.

Домланинг ички дунёси ҳам нурга тўлган каби эди. Гапни ўйлаб, босиқ, содда, ёқимли сўзларди. Сўзида мантиқсиз, ортиқча иборалар мутлақо бўлмас, тингловчи гўё ҳузурланар, яна-яна тингласам, дер эди. Бунингдек оталар халқимизда гарчи кўплаб учраса-да, негадир айниқса бу кишини мен Юсуфбек Ҳожи образига жуда-жуда ўхшатаман. Муаллиф, албатта, Юсуфбекни сиёсий арбоб, маълум табақанинг вакили қилиб тасвирлайди. Алижон домлада гарчи бу томонлар кўринмаса-да, ҳарҳолда бошқа жиҳатлари, менингча, руҳан ва жисман Юсуфбек Ҳожига тимсолдекдир¹.

Алижон домлани “руҳан ва жисман Юсуфбек ҳожи-га тимсол қилиб кўрсатиш, “мезонга олиш”, уни Юсуфбек ҳожининг прототипи деб тушуниш ижод жараёнининг мураккаблигини ва унинг моҳиятини маълум даражада сохталаштиради. Чунки асардаги Юсуфбек ҳожининг қиёфаси унинг хислатларини биргина Алижон домлада эмас, юзлаб бошқа кишиларда ҳам учратиш мумкин. Агар ёзувчининг вазифаси — Юсуфбек ҳожини ўз даврининг йирик савдогарлар табақасининг вакили, сиёсий арбоби, тик қомат ва нуроний ота, тингловчи ҳузурланадиган даражада ёқимли сўзловчи, босиқ қайнота қилиб тасвирламоқ экан, тасвирлаганда ҳам типик, умумлашма образ қилиб яратаркан, албатта, ўша табақага, ўша арбобларга, ўша оталарга, ўша қайноталарга хос бўлган асосий фазилат ва камчиликларни — хусусиятларни танлаб Юсуфбек ҳожи характерида бериши табиий эди. Шундай бўлгач, Юсуфбек Ҳожи образини яратишдаги ижодий танлашнинг умумлаштиришнинг, ҳаётдаги кишиларга ўхшаш қилиб яратишнинг ролини, **ҳаёт ҳақиқатининг**

¹ Ҳ.Қодирий. Отам ҳақида. Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил, 117—118-бетлар.

бадий ҳақиқатга айланиш жараёнини пасайтирмаслик, балки бунга асосий урғуни бериш лозим. Чунки, Н.В.Гоголь айтганидек, ёзувчи ҳеч вақт оддий нусхадан портрет чизмайди. У портрет яратади.

Тарихий шахсларнинг портрети яратилганда ҳам санъаткор реал фактлар (юз тузилиши, қомати, кийинишини ва ш.к.)га, ташқи кўринишларига асосланса-да, лекин ўзининг поэтик тасаввури ва асарининг режасига мувофиқ қилиб, уни “ичдан” ўзгартиради.

“Ўткан кунлар”да тасвирланган тарихий шахслардан бири Мусулмонқул. Автор унинг портретини қуйидагича чизади:

“Хоннинг сўл томонидаги олтин ҳаллик курси устида Ўратепа чакмани устидан қайиш камар боғлаб, содагина қилич тақилган, бошига оқ барра попоқ кийиб, башарасидаги бурни юзи билан бир қаторда деярли текис яратилган, ўртача соқол, қисик кўз, буғдой ранг, ўрта ёшли бир кимса — Мусулмонқул ўтирар ва ҳозиргина ҳудайчи тарафидан ўзига топширилган ариза ва мактублардан очиб ўқир эди”¹.

Мусулмонқулнинг жасур киши бўлганлигини китобдаги изоҳда ҳам таъкидлайди: “Мусулмонқулнинг ўзи ҳам фавқулодда юраклик эди. 1853 й. тарихида Мусулмонқул қўқонликларга асир тушиб, уни тўпдан отиб ўлдириш учун дордек бир нарсанинг устига ўтқизирлар. Иккинчи томондан тўпга ўт бериш кутилади. Шу вақтда кишилар Мусулмонқулдан сўрайдилар: “Энди қалайсан, чўлоқ?” Мусулмонқул кулибгина жавоб беради: “Алҳамдулиллоҳ, ҳали ҳам сизлардан юқори бир ерда ўтирибман!..”².

Гарчи келтирилган бу фактлар ҳаёт ҳақиқатига мос бўлса-да, лекин ёзувчи ўтган асрдаги хонликлар ва олий амалдорларнинг бебурдлигини, адолатсизлигини, халқ қонини сўрувчи зулуклигини, юртни талаш-

¹ А.Қодирий. “Ўткан кунлар”, Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 йил, 108-бет.

² Шу китоб, 117-бет.

дан бошқа манфаати бўлмаган, қиргин ва урушлар ижодкорларининг типик образини яратишда Мусулмонқул портретини “ичдан” янгилайди. Уни “киприксиз кўзларда ўтлар ёнадиган”, “ниҳоятда тутакқан”, “аламга чидай олмайдиган”, “хонликдаги юқори бир кучга молик сиёсат курсисига ўтирган”, хийла ва найрангбоз, “маккор тулки”, “қаҳру ғазаб эгаси”, “истеҳзо илжаювчи”, “чўлтоқ супурги”, “уятсиз” қилиб яратади.

Демак, ёзувчи ҳақиқий санъаткор бўлса, у ҳамма вақт (асарнинг энг нозик штрихларигача) яратади. Чунки унинг вазифаси — табиатни, шахснинг нусхасини яратиш эмас, балки ўхшаш қилиб яратилган нарсасига жон ва ҳаракат ато қилишда, унинг қалби, маъмуни, характерли кўриниши ҳақида таассурот уйғотишдадир.

Хуллас, ёзувчи муайян бир шахс портретини яратганда, шу шахс мансуб бўлган табақа вакилларининг у ёки бу даражада кенг тарқалган ижобий ёки салбий хислатларини (кўринишлари)ни пайқайди ва уларни конкрет бир шахс (образ)да уйғунлаштиради. Албатта, бу портрет ўзига хос юзлаб жонли кишиларга мумкин қадар нозикроқ, чуқурроқ даражада ўхшаш бўлиши ва автор акс эттирмоқчи бўлган нарсани ёрқинроқ кўрсатиши шарт.

Шунинг учун ҳам “Ёзувчи кўплаб шахсларда кўринган фазилатлардан ўз ғоясига, ижодий мақсадига мувофиқ келадиганини хиллаб олиб, қаҳрамонида мужассамлантирмоқчи бўлганда худди селекционерга ўхшаб иш тутати. Яъни, одамларнинг хусусиятларини тирик холида олади ва бошқа тирик характерга чатишиб, яшаб кетадиган қилиб ўтказати. Бугдойда ҳаётнинг энг барқ урган пайти ва бошқа бугдойнинг ҳам хусусиятни олиб, ўзига умумлаштиришга қодир бўлган пайти — гуллаган пайти бўлади. Ёзувчи яратётган қаҳрамонларнинг ҳаёти ҳам барқ уриб туриши ва бошқа яхши кишиларнинг фазилатини ўзига олиб сингдиришга лаёқатли бўлиши керак.

Абдулла Қодирий ўз қариндошлари Ойкумуш каби ўзбек аёлларининг ҳуснлари, одоблари, бошқа инсо-

ний фазилатларини Кумуш образида тирик бир характер шаклида мужассамлаштирган. Романдаги ёрқин воқеаларсиз, кескин тўқнашувларсиз, Отабек каби севимли йигитсиз икковининг тақдирини белгилаган улкан ҳаётӣ асосларсиз бу мумкинмиди? Йўқ. Кумушнинг шундай бир даврда яшаши, шундай ота-онанинг қизи, Отабекдай йигитнинг ёри, Ўзбек ойимдай аёлнинг келинию Зайнабдай жувоннинг кундоши бўлиши — ҳаммаси бирлашиб ёзувчига бу образдаги ғоявий-бадий кучларни барқ урдириш имконини беради. Кумуш ўзига ўхшаш ўзбек аёлларининг жуда кўп фазилатларини мана шу шароитдагина тирик ҳолича олиб, ўз характерида мужассамлаштириши мумкин эди."¹

¹ П. Қодиров. Ўйлар, Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 йил, 118—119-бетлар.

ЁЗУВЧИ — ОБРАЗ — КИТОБХОН

Ҳар ким ўз ишида улўғвор бўлиши керак.

Б. ГРАСИАН

Ёзувчи — “ўзининг шахсий — субъектив таассуротларини қайта ишлай оладиган, уларда умум аҳамиятли — объектив томонларини топа оладиган, тасаввурларга ўз шаклини бера оладиган, ҳаётга, одамларга ва айнан шу фактга нисбатан ўз субъектив муносабатини топа оладиган ҳамда бу муносабатни ўз шакли, ўз сўзида гавдалантира оладиган”¹ талантлив инсон экан, унинг ижодида, асарларида субъектив ва объектив категорияларнинг диалектик бирлиги қай тарзда ечилади? “Ёзувчилик... талантлив шахснинг яшаш тарзи” (А.Мухтор)² экан, унинг “дахлсиз дунёси” сирларини қандай кашф этиш мумкин? Асарда фақат ҳаёт, ҳа, фақат ҳаёт ва ана шу ҳаётнинг ижодкори, қалби бўлган инсоннинг руҳий тасвири бўлиши лозим экан, бу қандай амалга ошади?..

Академик А.М.Левидов “Автор — образ — китобхон” номли ноёб тадқиқотида субъектив ва объектив категорияларнинг диалектикасини бадиий адабиётда, рассомликда, музикада, актёрлик санъатида қандай мужассамлашишини қизиқарли ёритар экан, бу диалектик қарама-қаршилиқ асосида қуйидаги уч ҳолат ётишини қайд қилади:

1. Муаллиф ўзини бермаслиги мумкин эмас.
2. Муаллиф ўзини беришга мажбур.
3. Муаллиф ўзини бермаслиги керак (“ўлиши шарт”).

¹ Горький М. Собр. соч. в 30-ти томах, т. 29, М., 1949—1955, стр. 259—260

² Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси. Т., “Ёш гвардия”, 1980 йил, 29-бет.

Унинг ёзишича “бу ҳолатларнинг ҳар бирини алоҳида олганда — ҳақиқат, улар бирлашганда, ўзаро алоқада, ўзаро бир-бири билан боғлиқликда, ўзининг яхлитлигида — ҳақиқат. Бу айтилганлар реалист-санъаткор ёзувчига ҳам, рассомга ҳам, ҳайкалтарошга ҳам, театр, кино, телевидение арбобларига ҳам тегишлидир”¹.

Гарчи, бир қарашда бу ҳолатлар бир-бирини рад қилгандек туюлса-да, лекин улар бирлашганда, яхлитлашганда, таъсири беқиёс санъатни, адабиётни, буюк бадиий ҳақиқатни юзага келтирадики, бунинг маълум қирралари Г.М.Ленюбъ, П.Н.Медведев, Ю.Оклянский, А.Г.Цейтлин каби авторларнинг биз юқорида номини тилга олган китобларида таҳлил этилган. Шунингдек, Л.С.Выгодский, Б.С.Мейлах, Л.М.Якобсон, Е.Г.Яковлев каби адабиётшуносларнинг асарларида ҳам ўрганилган².

Бироқ ўзбек адабиётшунослиги ва танқидида бу муаммо махсус тадқиқот объекти сифатида етарли даражада таҳлилини топмаган. Тўғри, И.Султон, М.Қўшонов, Ҳ.Ёқубов, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Н.Каримов, У.Норматов, В.Зоҳидов, А.Ҳайитметов, Н.Худойберганов каби кўпчилик назариётчилар, адабиётшунослар, танқидчиларнинг асарларида ижод жараёнининг табиати, психологияси, сирлари ўрганилган, қимматли фикрлар айтилган. Айниқса, бу соҳага дастлаб қўл урган ёзувчи П. Қодировнинг адабий “Ўйлар”ида ижод жараёнининг қизиқарли моментлари кичик-кичик этюдлар тарзида асосли ёритилди³. У. Норматовнинг турли авлодга мансуб ёзувчилар билан баҳс-суҳбатлари китоб бўлиб чиқди⁴. Унда танқидчи адибларнинг “дахлсиз дунё”сини — ижод лабо-

¹ Левидов А.М. Автор — образ — читатель. Л., 1977 год, стр. 159.

² Выготский Л.С. Психология искусства, М., 1968, Мейлах Б.С. Талант писателя и процессы творчества, Л., 1969; Якобсон Л.Н. Психология художественного творчества, М., 1971; Яковлев Е.Г. Проблемы художественного творчества, М., 1972.

³ П. Қодиров. Ўйлар. Т., Ф.Фулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 йил.

⁴ У. Норматов. Талант тарбияси. Т., “Ёш гвардия”, 1980 йил.

раториясининг баъзи томонларини текширди. Уларнинг ўз ижодлари ҳақидаги иқдорномаларини, тажрибаларини, қаҳрамон яратишдаги ўзига хосликларини умумлаштиришга интилди.

“Ижодкор шахс, бадиий услуб, автор образи”¹ номли китобда Ў. Носиров ёзувчи ижодий индивидуаллигининг шаклланиши, бадиий услуб моҳияти, унинг шаклланишидаги шарт-шароитлар, “автор образи” категорияси каби масалалар хусусида фикр юритиб, табиий истеъдод, ижодкор ва муҳит, ижодкор дунёқараши, талантнинг бадиий индивидуаллиги ҳақида асосли умумлашмалар чиқаришга эришди.

Буларнинг ҳаммаси — ижод жараёнидек поёнсиз ва чуқур соҳанинг майда-майда шохобчаларидир. Шу боисдан биз юқоридаги тадқиқотларга асосланган ҳолда ижод жараёнининг муҳим туюлган ва ёзувчи руҳияти билан боглиқ бўлган баъзи масалаларига қўл уришга журъат қилдик.

МУАЛЛИФ ЎЗИНИ БЕРМАСЛИГИ МУМКИН ЭМАС

В.Г.Белинскийнинг “Танқид ҳақида нутқ” асарида ёзилишича, биргина табиий талант билан узоққа бориб бўлмайди, олов ўчмаслик учун ёгга муҳтож бўлганидек, талант ҳам ақлий мазмунга муҳтождир. Бу ақлий мазмун — унинг маълум синф нуқтаи назаридан ҳаётга қарашида, образлар орқали ижтимоий воқелик устидан чиқарилган ҳукмида, юрагига мос эътиқодида, муҳаббат, нафрат, хайрхоҳлигида намоён бўлади. Демак, ёзувчининг ижтимоий қиёфаси унинг дунёқараши — таланти узлуксиз ёнишини таъминлайди, унга маълум йўналиш беради, катта ҳақиқатни кашф этишига асос бўлади.

Жамият ва табиатнинг ривожланиш қонунларини энг изчил очиб берувчи, санъат ва воқелик ўртасида-

¹ Ў. Носиров. Ижодкор шахс, бадиий услуб, автор образи. Т., “Фан”, 1981 йил.

ги муносабатларни, уларнинг табиати масалаларини тўғри асословчи таълимотни чуқур эгалламай туриб, санъаткор даврнинг руҳини, одамларнинг характери-ни, идеалларини мукаммал тушунмайди, ҳаётнинг етакчи тенденцияларини илғаб ололмайди, тараққиёт жараёнини етарли бадий таҳлил қила олмайди.

“Зотан, Горький ибораси билан айтганда, “санъаткор ўз ватани, ўз синфининг сезгиси экан, унинг қулоғи, кўз қароғи ва юраги, ўз асрининг овози” экан, бундай фазилатга эга бўлиши учун у халқ билан бир тан, бир жон бўлиб яшаши ва меҳнат қилиши керак, унинг дарди ва ташвишини, орзу-истагини ўзиники тарзида юракдан ҳис қилиши зарур, унинг дили ва тилига айланиши лозим”.

Ёзувчининг дунёқараши — яратилаётган асарида айтмоқчи бўлган салмоқли фикри билан, ғояси билан чамбарчас боғлиқдир. Ғоя ўз навбатида асардаги образларга сингиган бўлиб, уларнинг фаолиятлари — хатти-ҳаракатлари, курашлари, интилишлари, орзу-истаклари орқали реаллашади.

Шунинг учун ҳам “... бадий асардаги ғоя турмуш ходисалари устидан чиқарилган оддий мантикий хулоса эмас, балки ҳаётни бевосита мушоҳада қилиш, синчиклаб тадқиқ этиш ва образли, эмоционал ифода-лаш якунидир. Бу якун бадий асар организмнинг ҳар бир ҳужайрасига сингиб кетган бўлади. Шу сабабли бадий асардаги ғояни фақат шу асарнинг бутун образлари мазмуни орқалигина англаш мумкин. Л. Толстой таъбири билан айтганда, ҳар бир бадий асарнинг ғоясини ифода этиш учун у қандай ёзилган бўлса, шундай қайта ёзиб чиқиш керак бўлади”¹.

Агар биз “Ўткан кунлар” романида А.Қодирий “Тарихимизнинг энг кир, қора кунлари”ни тасвирлаган десак, унда роман ғояси ўз рангини, кўринишини, ла-тофатини, гузаллигини, таъсирини йўқотади. Автор айтмоқчи бўлган фикрларнинг юздан бирини ҳам айта

¹ И.Султон. Адабиёт назарияси. Т., “Ўқитувчи” нашриёти, 1980 йил, 170-бет.

олмаган ва уларни образлардан (демакки, ўтмиш ҳаётдан) ажратган бўламиз.

Ҳолбуки, романдаги ғоялар дунёси образли фикрлардир. У Отабек, Кумуш, Зайнаб, Юсуфбек Ҳожи, Мирзакарим қутидор, Ҳомид, Мусулмонқул, Офтобойим, Хушрӯй, Ҳасанали, уста Олим каби ўнлаб образлар ҳаёти ва тақдири орқалигина ўтмиш ҳақиқати — “энг кир, қора кунлар” бўлганлигини тўлиқ ҳис қиламиз ва англаймиз. Ишонамиз ва афсус чекамиз. Қайғурамыз ва бугунги кунимиздан хурсанд бўламиз. Ёзувчининг ҳар бир қаҳрамонга бўлган муносабати бизда — ўқувчида ҳам шундай муносабат уйғотади: у қайси образ (тақдири)дан ҳаяжонга келса, йиғласа, айбласа, нафратланса, биз ҳам ҳаяжонланамиз, йиғлаймиз, айблаймиз, нафратланамиз.

Ғоя “бадий асар қалби” (Короленко) бўлгани учун “ҳамма нарса ана шу концепцияга” (Гёте), ғояга боғлиқки, ёзувчи ўзининг қарашлари, эътиқоди, ихлоси, ишончини бермаслиги мумкин эмас. Ғоя магнит каби ҳамма адабий унсурларни ўзига тортганидек, ёзувчининг дунёқараши, эътиқоди ҳам китобхонни ўзига ром этади.

Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, ҳар қандай талантнинг кучи унинг фаол ижтимоий позициясига боғлиқдир. Чунки, талантнинг халқ ҳаёти билан алоқаси бўлмаса, унинг юрагида гражданлик олови ёнмаса, бу олов озод Ватан ва истиқлол бунёдкорлари тақдири билан ловулламаса, завқланмаса, буни чин юракдан самимий тарғиб этмаса, ифода қила билмаса — у менинг, сизнинг, бизнинг ёзувчи эмас. У ҳеч вақт халқ бахтининг куйчиси, ҳимоячиси бўла олмайди.

Хуллас, “Муаллиф ўзини бермаслиги мумкин эмас” деган ҳолат ўз-ўзидан тенденциоз санъат бўлмайди ва бўлиши мумкин эмаслигини исботлайди. Чунки, ҳар қандай ёзувчи муайян жамиятнинг фарзанди экан, у ана шу жамият, эл-юрт одамлари учун онгли равишда хизмат қилади. Ҳаётга, воқеликка ана шу жамият ва унинг одамлари нуқтаи назаридан ўз имони, эътиқоди, симпатияси ва антипатияси — муносабатларини билдиради.

МУАЛЛИФ ЎЗИНИ БЕРИШГА МАЖБУР

Ёзувчининг асарда тасвирланаётган оламда яшаши, шу олам кишилари билан муносабатга киришиши, уларнинг яхшисини севиши, ёмонини қоралаши — ҳамма санъаткорларга ҳам хосдир. А.Толстой ёзганидек, “Тасвирланаётган нарсаларни ҳис-туйғулар ёрдамида кўра билиб, асар яратиш — ёзувчи учун қонундир”¹.

Демак, ёзувчи ҳар бир қаҳрамоннинг овозини, юз ифодасини, кечинмасини, сўзлашиш услубини бериш учун, унинг хатти-ҳаракатини, ирода йўналишини асослаш учун, албатта, ўша қаҳрамонларнинг қиёфасига киришни шарт қилиб қўяди. Бусиз, ёзувчи қаҳрамоннинг ўша шароитдаги, айти шу вазиятдаги қалб ҳолатининг ўзига хослигини тасвирлай олмайди. Дарвоқе, тасвирланаётган шахс билан ёзувчининг шахси ўртасида ўхшашлик бўлмаса-да, унда ёзувчи автобиографиясининг унсурлари кўринмаса-да, барибир, ўзининг юзлаб қаҳрамонларининг ички табиатига мос ўзак нуқталарни топиб тасвирлаш қудратига эга. Чунки, юқорида айтганимиздек, ҳар биримизда яширин тарзда инсоний хусусиятларининг ҳаммаси мавжуд, лекин улардан қай бири бўлсин ички эҳтиёж (қаҳрамон характери) талаби билан биринчи планга чиққанида, ёзувчи тасаввурида жонлана беради. Баъзилар ўйлаганидек, ҳамма, дунёда бор руҳий кечинмаларни ёзувчи бошидан ўтказган бўлиши шарт эмас.

С. Аҳмаднинг “Уфқ” романидаги Иноят оқсоқол образини билмаган, унинг номи тилга олинганда пулга, давлатга муккасидан кетган, ўта хасисни эсламаган китобхон кам топилади. Ҳақиқатан ҳам Иноят оқсоқол учун энг эзгу нарса, энг улуг нарса — пул. Ўзининг пули бўлмаса бошқанинг пулини санаб бериб роҳатланади. Пул деганда жонидан, виждонидан, фарзандларидан воз кечади. Бор меҳрини пулга бахшида қила-

¹ Қаранг: Бадийй ижод ҳақида. Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1960 йил, 100-бет.

ди, эзилса, ҳўллаб самоварнинг қўйнига қўйиб дазмоллайди. Пул деб жиноятдан ҳам тоймайди.

Шундай жонли характерни яратиш учун, баъзилар ўйлагандек, С.Аҳмад Иноят оқсоқолдек хасиснинг руҳий кечинмаларини айнан бошдан ўтказган бўлиши лозим, деб хулоса чиқариш тамоман ноўрин ва нотўғридир. Бундай хасисни яратиш учун ёзувчи хасисликни бир неча вақт, бир неча сония кучли ҳис қила билса, шунинг ўзи кифоя. У Иноят оқсоқол қиёфасига киргач, унинг барча қилиқлари, ҳаракатлари, кечинмаларини тасвирлаш қудратига эга бўлади. Ахир “роман яратувчи реал нарсани яратмайди, бўлиши мумкин бўлган нарсани жонлантиради” (Тибодде).

Айни пайтда ёзувчи кундалик турмушида кўрган, тадқиқ этган, бир неча бор дуч келган хасис кишиларнинг ҳолатлари ёрдамга келади. А.Қаҳҳор ёзганидек, “Одатда мушоҳада фақат керак бўлганда, бирон асар ёзиш учун зарур бўлиб қолганда қилинмайди.

Масалан, бировнинг оёғини трамвай босди. Эҳтимол, менинг қаҳрамонларимдан, персонажларимдан ҳеч кимнинг оёғини трамвай босмас. Лекин оёғини трамвай босган одамнинг ўша дамдаги ҳолати, ҳаракати, қиёфаси эсимда қолиши керак. Чунки, мабодо шундай ҳолат керак бўлиб қолса, оёғини трамвайга бостириб кўргани ҳеч ким рози бўлмайди”.

Иккинчидан, ҳар қандай инсоний ҳолатни чақириш, уни уйғотиш, кучайтириш, бўрттириш мумкин экан, бундай пайтда энг катта хизматни ички ҳолатнинг ташқи белгилари бажаради.

“... Киши миясида ва танасида ҳаяжон, ҳис-туйғу, ғоялар оқими, уларнинг ортидан эса жисмоний ҳаракатлар бетўхтов давом этади. Одам тўхтовсиз равишда қўлларини ҳаракатлантиради, имо-ишоралар қилади. Бу гапни ёмон маънода тушунманглар. Баъзан имо-ишора — амалга оширилмаган ёки энди қилинмоқчи бўлган имо-ишоранинг белгисигина бўлиши мумкин. Аммо санъаткор имо-ишорани қалбдаги товланишнинг қитдай натижаси сифатида сезиб ола билиши керак.

Имо-ишоранинг кетидан сўз келади. Имо-ишора жумлани аниқлайди. Агарда сиз, ўзингиз тасвирлаёт-

ган персонажнинг (шу персонажни сиз ўзингиз, албатта кўз олдингизга келтира олсангизгина) имо-ишорасини ҳис этган, сезган бўлсангиз, ўша сиз сезиб қолган имо-ишоранинг кетидан, сизнинг персонажингиз шу пайтдаги руҳий ҳолатига мос тушадиган худди шундай тартибдаги, худди шундай танланган, худди шундай талаффуз этиладиган сўзлардан ташкил топган якка-ягона жумла келади”¹.

Кўринадики, ёзувчи қаҳрамон қиёфасига киргандагина ўзининг шахсий кайфиятидан, ўй ва кечинмаларидан халос бўлади ва ўзганинг қалбига киргач унинг ҳаёти ва руҳи билан яшайди. У ҳаёт прозасидан узилиб, тасаввуридаги янги дунё, янги кечинмалар оламида яшаркан, юқорида айтганимиздек, бўлиши мумкин бўлган қаҳрамонлар билан муносабатга киришадилар: гўё тирик одамлар билан суҳбат қилаётгандек суҳбатлашадилар, азобланадилар, завқланадилар, куладилар...

Ҳар бир асар ёзувчини янги бир муҳитда яшашга олиб келади. Характерларга сингиш системага айланади. Айни пайтда ёзувчи ўзлигини йўқотмаган ҳолда ўз ҳаётини, турмушини ҳам оддий кишилардек кечирishга мажбур. Ана шу носозлик (вақти-вақти билан ҳаётдан адабий оламга, адабий оламдан объектив ҳаётга қайтиш) дам ёзувчини завқу шавққа кўмса, дам уни қийин аҳволга солиши мумкин. Шу сабаб, А.Мухтор "... ҳар бир янги китоб бошланишида янги ёзувчи тугилади.

Ҳар бир китоб тугаганда — кўнгилда қандайдир бўшлиқ юз беради. Хувиллаб қолгандай бўласиз", — деб ёзаркан, С.Аҳмад "Уфқ" романида ҳаёлан яратган, севиб қолган қаҳрамонларидан "воз" кечиш — энг катта азоб эканлигини таъкидлар экан, бу тамомила ҳақиқатдир.

Хуллас, ёзувчи образга сингиб кетар экан, у айнан бўлмаган воқеаларни, одамларни бордек ҳис этади,

¹ А. Толстой. Ёш ёзувчиларга, "Бадий ижод ҳақида". Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1960 йил, 99-бет.

эштади, кўради. Уларнинг объектив мавжудлигига ишониб, ўзининг “мен”идан узоқлашади. У ўз тасаввури, хаёлида яратган қаҳрамоннинг тақдирини айнан, баъзида қийинчилик билан бошидан кечира бошлайди; унга, унинг яшаш тарзига, тортаётган роҳату азобларига шерик бўлади. Лекин ўзлигини тамоман унутадими?

“... ҳар бир ёзувчи ўзи учун танқидчи ҳам ҳисобланади, — деб ёзади Пиримқул Қодиров “Ўйлар” китобида. — Гуё унинг ярми ёзувчи бўлиб ёзса, ярми танқидчи бўлиб, қандай ёзаётганини айтиб туради, ҳар бир асарини китобхондаги эҳтиёжлар, адабиётдаги талаблар ва авторнинг юрагидаги ниятларнинг тоши билан тортиб қабул қилади”¹. Демак, муаллиф ўзининг яратган асарларинигина эмас, балки ўзини ҳам объективлаштириши лозим деган ҳақиқатни — бадиий ижоднинг қонуниятларидан бирини тўғри кўрсатади. Бир вақтнинг ўзида ҳам ижод қилиш, ҳам назорат қилиш ҳодисасини С.Аҳмад ҳам асосли таъкидлайди: “Хуллас, мен “Уфқ”да бировга ўхшамасликка ҳаракат қилганман. Ёзаётган ҳар бир жумлани, шу ростми, биров ўқиса ишонадими, деб ўзимдан-ўзим сўраб ёзганман. Биронта ёзувчининг китобидаги тасвир, биронта ўхшатиш беихтиёр кириб қолмаслигини контроль қилиб турганман”².

Кўриняптики, асар яратиш жараёнида ёзувчининг онги гуё иккига бўлинади: у (муаллиф) яратувчи, у (ўқувчи) баҳоловчидир. Ана шу яратувчанлик ва баҳоловчилик ҳолатларининг мутаносиблиги асарнинг таъсир кучини таъминлайди. Агар биринчи ҳолат — ёзувчининг ижод жараёнида ўзганинг (образнинг) “терисига кира билиши”га, унинг руҳи билан яшай олишига ва воқеанинг иштирокчисига айланишига олиб келса, иккинчи ҳолат — образнинг ўзидан ажратишига, унга сал узоқроқдан разм солишга имкон беради.

¹ П. Қодиров. Ўйлар, Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 йил, 98-бет.

² Қаранг: У. Норматов. Талант тарбияси. Т., “Ёш гвардия”, 1980 йил, 90-бет.

Айтмоқчимизки, ёзувчи тасвирланаётган воқелик ичида, қаҳрамон шахсида яшар экан, у ҳеч вақт ўзлигини (яратувчи шахслигини) йўқотмаслиги керак. Чунки ёзувчи тасвирланаётган персонаж эмас, у персонажнинг ҳамма кечинмаларини аслида бошидан кечирган эмас. Лекин ёзувчида персонаж юрагини ўз қалбига жойлаб олмоқ санъати, инсон психикаси, ҳис-ҳаяжон ва изтиробларини тасвирлай олиш қудрати бор...

МУАЛЛИФ ЎЗИНИ БЕРМАСЛИГИ КЕРАК

(“ЎЛИШИ ШАРТ”)

Бўлиши мумкин бўлган ҳаёт ва қаҳрамонлар ёзувчи тафаккури ва қалбида туғилган ва унинг режасига бўйсундирилган бўлса ҳам, лекин объектив тасвир муаллифга “ўзбошимчалик” қилишга, яъни муаллиф истагига, хоҳишига монанд қаҳрамоннинг гапиришига, ҳаракат қилишига имконият бермайди. Бу имкониятни санъат рад этади. Чунки, юқорида таъкидлаганимиздек, қаҳрамон ёзувчи қўлидаги қўғирчоқ эмаски, уни хоҳлаганча ўйнатса, хоҳлаган вазиятда йиғлатса, балки у ўзига мустақил одам, ўзигагина хос фикрловчи, сўзловчи, қувонч ва изтироб чекувчи шахс, “ўзига биқик бир олам”дир. У муайян типик тарихий-ижтимоий муҳитда яшар ва курашаркан, худди ана шу ҳаётнинг талаб, эҳтиёжларига мос тарзда турмуши табиий бўлсин, айтмоқчимизки, тасвирланаётган ҳаёт оқими қанчалик табиий ва самимий бўлса, унда ҳаракатланувчи қаҳрамоннинг “ўзи қандай бўлса, шундай яшаши” шарт.

Л.Н.Толстой айтганидек, **“санъаткор шунинг учун санъаткорки, у предметларни ўзи кўриши керак бўлгандай кўра олмайди, балки ўзи қандай бўлса шундай кўради”¹** (Таъкид бизники — Ҳ.У.).

¹ Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. в 90-ти томах, М., 1928-1958 гг., т. 57. стр. 151.

Демак ёзувчи қаҳрамонга бўлган симпатияси ёки антипатиясини декларатив тарзда очикдан-очик баён қилишга, унинг табиий (ўзига хос) ҳаракат ва кечинмаларига бевосита аралашувига ҳожат йўқ. Чунки ҳаёт ўз оқимиға, характер ўз мантиқиға биноан ҳаракатланар экан, “менимча, бу дунёда бирор сабаб билан юз бераётган нарсаға аралашишға, ўзининг фикрини айтишға **романистнинг ҳаққи йўқ. У ўз ижодида худоға ўхшаши шарт, яъни яратсини жим турсин**”¹.

Дарҳақиқат, ёзувчи ўз ғоясини асар тўқимасига, ундаги қаҳрамонларнинг ўй-хаёллари, орзу-интилишлари, қувонч ва дардлари, бахт ва фожиаларига сингдириб юборади. Ана шу қаҳрамонларнинг ҳаёти, тақдири ва уларни туғдирган, ўстирган халқ ҳаётининг ҳаққоний тасвири орқалигина ўз ғоявий нуқтаи назарини, асар ғоясини китобхонға “юқтиради”, унинг ҳисларини уйғотади, фикрларини кўзғотади. Реалистик санъатнинг талабларидан муҳими ҳам ана шу: ёзувчи ҳаётнинг ҳаққоний манзарасини яратар экан, қаҳрамонға бўлган муносабатини ошкора айтмаслиги, унга нисбатан холис ва бепарво бўлиши, уни ўзидан ажратиши ва унга узоқроқдан разм солиши лозим.

Ёзувчи А.И.Куприн ўз хотираларида устози ўғитларини эслар экан, А.П.Чеховнинг қуйидаги кўрсатмасини алоҳида қайд қилади: “У ёзувчи ўз қаҳрамонларини қувонч ва изтиробларига бепарво қараши кераклигини ўргатарди. Битта яхши повестда, — ҳикоя қилганди у, — катта шаҳарнинг сув бўйидаги ресторани тасвирини ўқидим. Бирданиға шу аниққи, муаллиф учун бу мусиқа ҳам, бу электр ёруғлиги ҳам, тугма тешигидаги атиргул ҳам ажиб нарса; бу ажиб нарсаға қараб ўзи ҳам иштиёққа, завқу шавққа берилган. Бу яхши эмас. Бу нарсалардан ташқари туриш керак, гарчи у нарсаларнинг майда-чуйдасигача билиш яхши бўлса ҳам, лекин уларға худди назарға илмагандай, юқоридан пастға қарагандай қараш керак. Ана шунда тўғри чиқади”².

¹ Флобер Г. Собр. соч. в 5-ти томах, М., 1956 год, т.5, стр. 247.

² Куприн А. И. Собр. соч. в 9-ти томах, М., 1973 год, Т.9, стр. 32.

А.П.Чеховнинг ушбу фикрлари ҳам шундан далолат берадики, реалист санъаткор ҳаётнинг у ёки бу кўринишини, ижобий ёки салбий қаҳрамонни яратадими, ундан қатъи назар, яратаётган нарсаларидан баланд туриши, “унга тугал бир нарса” деб қараши лозим. Автор ўзини, ўз қарашлари ва таассуротларини эмас, балки ўз-ўзидан (албатта, бирор сабаб билан) ривожланувчи табиий ҳаётнигина тасвирласин, “яхши”га ҳам, “ёмон”га ҳам холис бўлсин. Ўз нуқтаи назарини, баҳосини, муносабатини, хулосасини ўқувчига ошкора баён этмасин.

Ушбу фикрлар ҳикоя, повесть, роман жанрларига бирдай тегишлидир. Шунинг учун ҳам масаланинг моҳиятини тўлиқроқ очилишини истаб реалист-санъаткор А. Қаҳҳорнинг “Бемор” новелласини тўлиқ келтирамиз.

“Сотиболдининг хотини оғриб қолди. Сотиболди касални ўқитди — бўлмади, табибга кўрсатди. Табиб қон олди. Бетобнинг кўзи тиниб, боши айланадиган бўлиб қолди. Бахши ўқиди. Аллақандай бир хотин келиб толнинг хипчини билан савалади, товуқ сўйиб қонлади... Буларнинг ҳаммаси, албатта, пул билан бўлади. Бундай вақтларда йўғон чўзилади, ингичка узилади.

Шаҳарда битта докторхона бор. Бу докторхона тўғрисида Сотиболдининг билгани шу: салқин, тинч паркда, дарахтлар ичига кўмилган, баланд ва чиройли оқ иморат; шиша қибзали кул ранг эшигида қўнғироқ тугмаси бор. Чигит пучоқ ва кунжара билан савдо қиладиган хўжайини Абдуғанибой омборда қулаб кетган қоплар остида қолиб, ўладиган бўлганида бу докторхонага бормай Симга¹ кетган эди. Докторхона деганда Сотиболдининг кўз олди-га извош ва оқ подшонинг сурати солинган 25 сўмлик пул келар эди.

Бемор оғирлашди. Сотиболди хўжайиннинг олди-га арзга борди, аммо бу боришдан муддаоси нима

¹ Сим — ҳозирги Фарғона шаҳри.

эканини аниқ билмас эди. Абдуғанибой унинг сўзини эшитиб кўп афсусланди, кўлидан келса ҳозир унинг хотинини оёққа бостириб беришга тайёр эканини билдирди, кейин сўради:

— Девонаи Баҳоваддинга ҳеч нарса кўтардингми? Фавсулаъзамга-чи?

Сотиболди кетди. Беморнинг олдидан жилмаслик ва шу билан бирга тирикчилик учун хонаки бир касб қилишга мажбур бўлди — ҳар хил саватчалар тўқишни ўрганди. У эртадан кечгача офтобшувоқда гавронлар ичига кўмилиб сават тўқийди. Тўрт яшар қизчаси кўлига рўмолча олиб онасининг юзини карахт, нимжон, хира пашшалардан кўрийди. Ҳамма ёқ жим. Фақат пашша фингиллайди, бемор инқиллайди; ҳар замон йироқдан гадой товуши эшитилади: “Ҳей дўст, шайдулло баноми олло, садақа радди бало, бақавли расули худо...”

Бир кеча бемор жуда азоб тортди. У ҳар инграганда Сотиболди чаккасига буров солинган кишидай талвасага тушар эди. Қўшниси, бир кампирни чақирди. Кампир беморнинг тўзиган сочларини тузатди, у ёғи бу ёғини силади, сўнгра... ўтириб йиғлади.

— Бегуноҳ гўдакнинг саҳарда қилган дуоси ижобат бўлади, уйғотинг қизингизни! — деди.

Бола анчагина уйку ғашлиги билан йиғлади, кейин отасининг ғазабидан, онасининг аҳволидан кўрқиб, кампир ўргатганча дуо қилди:

— Худоё аямди дайдига даво бейгин...

Бемор кундан-кун баттар, охири ўсал бўлди. “Кўнгилда армон бўлмасин” деб “чиллаёсин” ҳам қилдиришга тўғри келди. Сотиболди тўқиган саватчаларини улгуржи оладиган баққолдан йигирма танга қарз кўтарди. “Чиллаёсин”дан бемор тетик чиққандай бўлди; шу кечаси ҳатто кўзини очиб, қизчасини ёнига тортди ва пичирлади:

— Худо қизимнинг саҳарлари қилган дуосини даргоҳига қабул қилди. Дадаси, энди тузукман, қизимни саҳарлари уйғотманг.

Яна кўзини юмди, шу юмганича қайтиб очмади — саҳарга бориб узилди. Сотиболди қизчасини ўлик

ёнидан олиб, бошқа ёққа ётқизаётганда қизча уйғонди ва кўзини очмасдан одатдагича дуо қилди:

— Худоё аямди дайдига даво бейгин..."¹

Ҳикояда Сотиболди оиласининг фожиаси — аёвсиз суратда реал гавдаланган. Бу тасвирга муаллиф ўзидан бирон гап, бирон сўз қўшмайди. Сотиболди, хотини, қизчаси, қўшни кампир, Абдуғанибой образларини тасвирларкан, уларнинг хатти-ҳаракатларини, ўй-хаёлларини, орзу-интилишларини кўрсатади қўяди, аммо ҳеч аралашмайди. Уларни қораламайди ҳам, окламайди ҳам. Тасвирланган ҳаёт ҳақидаги хулосасини чиқармайди ҳам. Гўё узоқдан туриб, совуққонлик, бепарволик, лоқайдлик билан ҳикоядаги воқеа ва қаҳрамонларни кузатади. Гўё бу ғам, бу изтироб, бу кулфат, бу азоб, бу фожаия унга тегишли эмасдай, худди юрак деган нарсаси бўлмаган, меҳритош, боқибегам, раҳм-шафқати йўқ кишидек тура беради... Муаллиф образ ва воқеалардан тамоман ўзлигини ажратади, четда туради.

Ана шу муҳим фазилат — санъат ҳаёт ва образларнинг табиий ривожини таъминлайди. Тасвирланаётган ҳаётнинг реал манзарасининг моҳиятини очади. Сотиболди оиласи фожиасининг даҳшатлилигини бутун борлигича кўрсатишга олиб келади.

Бироқ ҳикояни ўқиб бўлгач, асарнинг ҳар сатрида, ҳар заррасида ёзувчининг фикри, қалби, ғоясининг муҳри борлигини сезамиз. "Автор кўринмасдан ўз асарининг ҳамма ерида худди олам худосидек ҳозир уно-зир эканини" (Г. Флобер) кўрамиз. Сотиболди хотинини докторга боқизишга қурби етмай, арзон-гаров ҳақ оладиган мулла, табиб, кинначига ўқитар, кўрсатар, "Чиллаёсин" қилдираркан, унинг "қўли калта"лигидан, омилигидан муаллиф "кўринмасдан" изтироб чекади. Оғир азоблар тортаётган хотин сал ўзига келгач, "худо қизимнинг саҳарлари қилган дуосини даргоҳига қабул қилди. Дадаси, энди тузукман, қизимни саҳарлари уйғотманг" деярган онанинг болага бўлган

¹ А. Қаҳҳор. Асарлар. Т., Ф.Фуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1967 йил, 1-том, 56—58-бетлар.

соф меҳрининг кучини муаллиф каби биз ҳам сезамиз; шу меҳрни ёқлаймиз. Эртадан кечгача меҳнат, қорин тўйғизиш ва роҳатланиш ўрнига тинкамадори-ни қуритадиган, қарзга ботирадиган меҳнат ва гадоининг “Ҳей дўст, шайдулло баноми худо...” нидосидан иборат ҳаётга, азобу уқубатдан, жаҳолатдан иборат турмушга нафратини сочади. Жаҳолат ботқоғида ўсаётган, келажаги қоронғу бўлган ғунчанинг “Аямди дай-дига даво бейгин...” дуосини, ноласини эшитарканмиз, муаллиф каби биз ҳам қайғуга чўмамиз. Ҳаётнинг аччиқ ва даҳшатли зарбаси — Сотиболди хотинининг ўлими ва ўлик ёнида ётган қизчанинг одатдаги дуосини эшитиб, ёзувчи сингари бизнинг қалбимиз ҳам ларзага келади... Муаллиф ва унинг қалб изтироблари бевосита кўзга ташланмаса ҳам, унинг асарнинг ҳамма ерида ҳозир у нозирлиги, меҳрини босганлиги бизни муаллиф айтмоқчи бўлган хулосага, муаллиф образнинг (ўзганинг) қалбида яшаб, бошидан кечирган кечинмаларни бизда ҳам уйғонишига олиб келади.

Ҳикояда тасвирланган Сотиболди оиласининг оғир ва даҳшатли фожиасининг “юқумлилигидан” китобхоннинг додлагиси келади. У бу оилага ҳамдард кишига айланади. “Оҳ, бечоралар, не кунларни бошингиздан кечиргансизлар-а! Одам ҳам шунчалик хўрланадимиз-а! Сизларни азобга солган, ўлимга маҳкум этган замонга лаънат! Одам учун “Осмон йироқ, ер қаттиқ” бўлган ҳаётга лаънат!.. Ўтмишимиз қанчалик даҳшат-а! Истиқлол замонининг, озод Ватаннинг фарзанди бўлиш — катта бахтим-ку, менинг!” деган мушоҳада ва хулосага келади.

Китобхоннинг бундай хулосага келиши ёзувчи айтмоқчи бўлган фикр, ғоя билан ҳамоҳангдир. “Асли ёзувчилик, айтмоқчи бўлган фикрини ҳаммага баробар англата билишда, орага англашилмовчилик солмасликдадир”¹. Шундай бўлгач, юқоридаги ҳаётнинг

¹ А. Қодирий. Кичик асарлар, Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1967 йил, 187-бет.

объектив тасвири яратилганда, яъни ёзувчи ўзлигини ундан тамом ажратгандагина содир бўлади.

Реалист-санъаткор ўз асарида ҳаётнинг муайян бир кўринишини тасвирлаш орқали китобхонда умуман ҳаёт ҳақида, одамлар ҳақида мушоҳада уйғотади. Шакл ғояни ўзига сингдиргани каби, айтмоқчи бўлган фикрини, ғоясини, фалсафасини асардаги қаҳрамонларга, асар руҳига сингдириб юборади. Унинг вази-фаси — фақат ҳаётини масалани тўғри тасвирлаш ва унинг ечими қандай бўлиши мумкинлигини китобхон-га ҳавола этишдир.

А.П.Чехов Суворинга ёзган хатида буни алоҳида таъкидлайди. “Санъаткордан ўз ишига онгли муноса-батни талаб қиларкансиз, Сиз ҳақсиз, лекин Сиз икки тушунчани аралаштириб юбораяпсиз: масаланинг ечи-лиши ва масаланинг тўғри қўйилиши. Фақат иккинчи-си санъаткор учун шарт. “Анна Каренина”да ҳам, “Ев-гений Онегин” да ҳам бирон бир масала ечилгани йўқ, лекин улар Сизни бутунлай қониқтиради, чунки улар-да ҳамма масалалар тўғри қўйилган”¹.

Кўринадики, муаллиф ҳеч вақт тасвирланган ҳаётини масалалар ҳақида ўз фикрини очиқ айтмайди, балки айтмоқчи бўлган фикрини китобхоннинг ўзи чиқари-шига имкон яратади. Шу аснода китобхоннинг фао-лиятини, мушоҳада қобилиятини фаоллаштиради.

Реализмнинг бу хусусиятини ҳатто буюк танқидчи В.Г.Белинский ҳам дастлаб тушуниб етмаган. И. Гон-чаров “Белинский шахси ҳақида хотиралар” асарида ёзишича, “тиниб-тинчимас” танқидчи унга боқибегам-лиги, лоқайдлиги учун ташланар ва “Сизга барибир, у аблаҳми, аҳмоқми, бадбашарами ёки олижаноб ва номусли нусхами — ҳаммасини бир хил тасвирлай-сиз: уларнинг ҳеч бирига на севгингиз бор, на нафрат-тингиз!” — деб жуда кўп айтар экан. Лекин кунлар-нинг бирида қўлини ёзувчининг елкасига қўйиб, ўзи-нинг бу масалага қараши нотўғрилигини бошқалар

¹ Чехов А.П. Письмо от 27 окт. 1888 год. ПСС и писем, т. 14, стр. 20.

эшитишидан қўрққандай, шивирлаб дейди: “Бу — яхши, бу — керак, бу санъаткорлик белгиси”¹.

Демак, авторнинг тасвирланаётган воқеа ва қаҳрамонларга лоқайдлиги, бетарафлиги — ҳақиқий лоқайдлик, бетарафлик эмас, балки ўқувчининг фикрини активлаштирувчи, қалб зарбини ҳаракатга келтирувчи воситадир. Образлар воситасида ҳаётнинг холис (объектив) манзарасини тасвирлаш — ўз навбатида кераги бўлмаган (ўқувчи биладиган, аммо севмайдиган) патетикани, дидактикани қувиб чиқаради. Ҳаёт борлигича, ўз-ўзидан китобхон кўз ўнгида намоён бўлаверади. Бу табиийлик китобхонда муаллиф фикрларига, ғоясига тўлиқ ишончни юзага чиқаради.

Ҳаёт ва турмушни борлигича объектив тасвирлаганда А.П.Чехов айтганидек, санъаткор ўз персонажларининг судьяси эмас, балки холис (беғараз) гувоҳи бўлиши керак. У шахсий тушунчаси, кечинмасини, ўйларини (ўзини) эмас, балки одамларга одамни бериши лозим. Ана шундагина, яъни фақат муаллифдан образ ажратилгандагина ёзувчининг ўзи яратганидан устунлиги кўзга ташланади.

Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, “Ўтган кунлар” романига бир назар ташлайлик. А. Қодирий романда “Мавзуни мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг қора кунлари бўлган кейинги “хон замонлари”дан белгилар”кан, бу асарда унинг қарашлари, кечинмалари эмас, балки ўтган аср одамлари, уларнинг ақли, маънавияти гапиради. Уларнинг яхши ёки ёмон эканлигини таъкидлаш, оқлаш ёки қоралаш ёзувчининг иши эмас. Унинг вазифаси — ўтган асрни бутун ҳақиқати билан жонлантиришдир.

Дарвоқе, ёзувчи яратган қаҳрамонлар ўзлигини топиб, мустақил, объектив яшар экан, улар ҳаёти давомида қандай ишлар қилмасин, қандай азобу, завқу шавқларга берилмасин, бу ўша ҳаётнинг, ўша қаҳрамонлар характери мантиқининг ишидир. Бунга ёзув-

¹ Гончаров И.А. Собр. соч. в 8-ми томах, М., 1980 г., т. 8, стр. 85.

чининг ҳеч қандай дахли йўқ, у бу ҳаракатларни оқловчи ёки қораловчи прокурор ҳам эмас, балки бўлаётган воқеа-ҳодисаларнинг холис яратувчиси (тасвирловчиси)дир.

Шунинг учун ҳам “Ўткан кунлар”да деярли (агар китобхонлар билан ёзувчининг очиқ муносабатига киришганини ҳисобга олмасак) А. Қодирийнинг ўзини кўрмаймиз. У тасвирлаётган образлари, воқеалари ортига яширинади ва ўтган асрни худди кўз ўнгимизда юз бераётган ҳаётдек жонлантиради.

Мана, Отабек Кумушнинг заҳарланганлигини табибдан эшитди...

— Заҳарни ким берди?

Нима дейишга ҳам ҳайрон табиб:

— Мен... Мен... Ўзингиз ўйлаб кўринг-чи... Мен дарров дори юборай, дарров ичиринг, тузукми? — деди.

— Билдим, билдим! — деди бечора Отабек. — Зайнаб, Зайнаб, Зайнаб... Ифлос! Юборинг, юборинг, дарров юборинг!

Табиб кетди, Отабек телбаларча югуриб Кумушнинг бошига келди, юзини очиб манглайини босди ва ўпди... Кумуш кўзини очиб куч билан оғул қўлини эрининг елкасига ташлади... Қўлида чақалоқ билан Ўзбек ойим кирди.

— Зайнабни чақир, Зайнабни!!

Ўзбек ойим табиб сўзидан хабардор эди:

— Зайнаб! Зайнаб!

Зайнаб югуриб уйга кирди. Туси мурдадек оқарган эди. Отабек Кумушни қўйиб ердаги аталани олди:

— Ич мун, ич, жалаб!

Зайнаб орқага тисланди... Отабек косани унга отди... Зайнабнинг кийими атала билан беланди. Шунинг устига дахлиздан Юсуфбек ҳожи кўринди.

— Кет, ифлос, кет! Талоқсан, талоқ!

“Талоқ!” сўзини эшитган Кумушнинг кўзи ярқ этиб очилиб, яна юмилди... Ҳожи воқеани табибдан эшитган, шунинг учун ҳозирги фожиа сахнасида ажабланиб турмади.

— Чик, Зайнаб, чик, — деди у ҳам. — Лаънат сен-дек хотинга!

Зайнаб четланиб уйдан чикди...”¹.

Ушбу эпизоддан ҳам кўринаптики, А. Қодирий бу фожиага ўзининг ҳеч қандай муносабатини очикдан-очик билдирмайди. Фақат бир ерда ўзини тута билмайди ва Отабекнинг ҳолатига ачинганидан “Бечора Отабек” дейди. Ҳолбуки, унинг “бечора” эканлигини айтмаслиги, унинг бошига тушган алам ва кулфатларнинг тасвири орқали китобхоннинг унга бўлган ачиниш ҳиссини уйғотиши керак. Китобхоннинг ўзи “Бечора Отабек” десин. Бу ҳиссиёт китобни ўқиш жараёнида туғилади, шундай экан, ёзувчининг буни таъкидлаши — китобнинг эмоционал таъсирига ҳеч нарса қўшмайди, балки китобхоннинг ижодий фаолиятини маълум даражада сусайтиради. Шу сабабли, А.П.Чехов ёзганидек, муаллиф қаҳрамонни севсин, лекин буни овоз чиқариб айтмасин. Ана шундагина, яъни кечинма қанчалик объектив бўлса, у шунчалик таъсирли чиқади. Кумушни оқлаб, Зайнабни қораламайди ҳам. Ёзувчи учун азоб ҳам, уқубат ҳам йўқ. У жуда лоқайдлик билан ўтмиш ҳаётда юз бераётган реал ҳодисанинг манзарасини яратади, холос. Ўзи кўзга ташланмайди, қаҳрамонлар ортига бекинади.

Лекин бундан тасвирланган фожиага Қодирийнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ, у азоб ҳиссини ҳам, фожиага муносабатни ҳам билмайди деган қатъий тушунчага келмаслик керак. Чунки “Бадиий асарнинг бутунлиги ғоянинг бирлиги, қатнашувчи шахсларнинг ишланганлиги кабилардан иборат эмас, балки бутун асарга сингдирилган авторнинг воқеликка бўлган ўз муносабатининг равшанлиги ва аниқлигидан иборат-дир”².

У бу фожианинг ижодкори экан, албатта, бу фожианинг бутун даҳшатини, оғир азобини тасаввури ор-

¹ А. Қодирий. Ўткан кунлар. Т., Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1980 йил, 359—380-бетлар.

² Лев Толстой об искусстве и литературе, т. 1, М., 1958 г., стр. 233.

қали ўз бошидан кечирганлигини, ҳис қилганлигини биламиз. **Бироқ бу яширинган, фожианинг ортидадир.**

А. Қодирий ҳар қандай тушунтиришлардан қочиб, бу вазифани қаҳрамонларнинг ўзига юклайди. Уларнинг бир-бирига муносабатларини ва кечинмаларини жонлантириш орқали бу фожиага ўзининг муносабатини яширин ифодалайди.

Отабек Кумушнинг Зайнаб томонидан заҳарланганлигини билгандан сўнг, телба ҳолатига тушади, кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Фазаб ва нафрат отига минади. Ардоқлаб ўстирган онасига ҳурмати, иззати жуда баланд бўлишига қарамай, уни сенсирашга боради. Зайнабни энг қўпол сўзлар билан ҳақоратлайди. Ундан нафратланади ва унга “Талоқ” эълон қилади.

Юсуфбек ҳожи воқеани табибдан эшитгач, у ажабланмай Зайнабни лаънатлайди. Кумуш ҳолатини кўриб, ўзини тўхтата олмасдан йиғлайди.

Кумуш қанчалик азоб тортаётган бўлмасин, Зайнабга эълон қилинган “Талоқ”ни эшитаркан, кўзи ярқ этиб очилади.

Туси мурдадек оқарган Зайнаб ҳақоратланар, заҳарли аталага беланар, “Талоқ”ни эшитар, ҳайдалар экан, бирор кишига сўз қотишга қурби етмайди, ўз ҳаракатларини баҳолай билмайди...

Ана шу қаҳрамонларнинг бир-бирига муносабатларини ифодалаш орқали Зайнабга нисбатан ўзидаги нафрат ҳиссини, Кумуш, Отабекка... нисбатан муҳаббат ҳиссини уйғотади. Бу айнан шундай тарзда китобхонга ҳам “юқади”.

Демак, А. Қаҳҳор ёзганидек, “Адабиёт бирон ижтимоий ҳодисанинг яхши ёки ёмон эканлигини фактлар, рақамлар билан исбот қилиб хулоса чиқармайди, унинг яхши ёки ёмон эканлигини кўрсатиб, кишиларда шу ҳодисага нисбатан муҳаббат ёки нафрат ҳиссини туғдиради”.

“Ёзувчи ўзи ҳис қилмаган нарса тўғрисида ёзса, уни ўқиган ўқувчи ҳам ҳеч нарсани ҳис қилолмайди. Демак, куйдириш учун куйиш, ардоқлаш учун ардоқланиш шарт...”.

Юқоридаги фикрлардан шундай хулосага келамиз:

Биринчидан, ёзувчи инсонларни “предметларни қандай бўлса, шундай, ўз шахсидан ажратиб” (В.Г.Белинский) кўради. Тасвирланаётган воқеадан, яратётган қаҳрамондан устун туриб, фақат ҳаётни бутун ҳақиқати билан холис кўрсатади.

Иккинчидан, ёзувчи тасвирланаётган образларнинг, предметларнинг моҳиятига, “ичига кириб кетади ва уларнинг ҳаёти билан яшайди” (В. Г. Белинский). Ёзувчи қаҳрамонларининг қувонч ва изтиробларига шерик бўлади, улар ҳаётида юз берадиган кечинма ва ҳодисаларни ўз қалбида, ўз танасида содир бўлаётган кечинма ва ҳодисадек қабул қилади.

Ана шу қарама-қаршилик диалектик бир бутунликни, яхлитликни ташкил этади.

Лекин бунинг зарурий ва ҳамма реалистлар учун умумий бўлган қонунияти бор: **Реал ҳаётга ва ўзи қайта яратган оламга бўлган эҳтиросли, ички алоқаси, эстетик ўлчови, симпатия ва антипатияси яширинган бўлиши ва у асарнинг умумий руҳига сингиган бўлиши шарт. Китобхон фақат ҳаётнинг объектив тасвирини кўрсину, асарнинг умумий руҳига ёзувчи томонидан зарбланган, муҳрланган ҳиссиётни ўзи бошидан кечирсин, фикр-хулосани ўзи чиқарсин.**

Шунинг учун ҳам ёзувчини қуёшга қиёс қилишда ҳикмат бор. Қуёш ер юзидаги ўсимлик ва мавжудотларга бир хилда нуруни, иссиғини сочади. У ўсимликларни ҳар хил гуллари ва ҳосилига, шакл-шамойили ва мазмунига, захарлию фойдалилигига қараб ажратмаганидек, ёзувчи одамларни ҳам миллати ва мансабига, яхшилиги ва ёмонлигига, шўх ва бузуқлигига, қора ва сариқлигига, чиройли ва хунуклигига қараб ажратмайди. Уларнинг ўз ички қонуниятларига мос ривожини таъминлайди. Ёзувчи ҳам ўз қаҳрамонларини уларнинг ички қонуниятларига мос ривожлантириши ва бунга қалб ҳароратини аямасдан сарфлаши керак. Қаҳрамонлар яратувчиси (ёзувчи)нинг кўрсатмаси асосида яшаши мумкин эмас, яратувчи (ёзувчи) ҳам, ўз навбатида, улардаги ички кучни уй-

готиши ва уйғонган, ҳаракатга кирган ана шу кучнинг ўзига хос ривожига “тўсиқ” бўлмаслиги, аралашмаслиги лозим.

Асарда ёзувчи кўринмасин, фақат ўзининг бевосита ҳаракати билан, табиий ривож билан, ўзининг турли-туман ранглари билан ҳаёт кўринсин.

Ҳаёт объектив тасвирини топгандагина китобхон ёзувчини унутади, у асарни ўқиш жараёнида, тўғрироғи ўқиб бўлгач, образлар системасидан, танланган воқеалардан, воқеа-ҳодисаларнинг мантиқидан, персонажлар ирода йўналишининг ёритилишидан ёзувчининг ўзлигини топади. Китобхон кўз ўнгида содир бўлаётган ҳаётни кўрар (ўқиш жараёнида шу ҳаётни тасаввурида жонлантирар) экан, бу ҳаёт ҳақида ўзи хулосага келади, унда кўтарилган масалаларни ўзи ечади, персонажларга бўлган муносабатини ўзи тайин этади, асардаги яхши ёки ёмонни ўзи ажратади.

Агар асардаги ўз-ўзидан ривожланувчи ҳаётга ёзувчи аралашса, ўз номидан тушунтиришлар бера бошласа, ички сабаб натижасида “мустақил” ҳаракат қилувчи бу ҳаётнинг китобхонга таъсири жуда пасайиб кетади. Чунки, биз образ хатти-ҳаракати, психологиясини кўрмасдан, муаллифнинг ўзини, унинг муносабатини кўрамизки, бу салбий реакция уйғотади, бадиий асар маълум даражада тарихий-адабий ҳарактердаги ҳужжатга ёки қаҳрамон ҳақидаги қуруқ ахборотга ўхшаб қолади. Бундай пайтда ҳаёт ҳақида ҳаётнинг ўзи, персонаж ҳақида персонажнинг ўзи гапирмайди. У муайян даражада билимимизни бойитади, қаҳрамон хатти-ҳаракатлари ва ҳолатларини, тақдирини тушунишимизга ёрдам беради, лекин ҳеч қандай эстетик туйғу уйғотмайди.

“Ўткан кунлар” романида Кумуш вафотидан сўнгги воқеаларни тасвирлаш борасида ёзувчи Зайнаб тақдири ҳақида ёзади:

“Кумушнинг яқинларигина эмас, балки фожиадан хабардор бўлган шаҳарнинг катта-кичиги Зайнабга бериладиган жазони эрта-кеч кутмоқда эдилар. Бироқ, фожианинг ўнинчи кунларида Зайнабнинг жинни бўлиб, очик кўйи кўчада юрган хабари ва огаси то-

монидан ушланиб кишанга солинган можароси эшитилди. Зайнабнинг жунуни қозилар ва табиблар тарафидан ҳам тасдиқ этилгач, унинг устидаги жазо кўтарилади. Дарҳақиқат, ақлдан озиб кўчаларда очиқ кезиш ва кишанга тушишнинг ўзи ҳам Зайнаб учун кичкина жазо ҳисобланмас эди”¹.

Ушбу ахборот — ўз кундошини заҳарлаган Зайнабнинг тақдири, фожиаси ҳақида китобхонга маълумот берса-да, лекин унинг асарга бўлган мафтункорлиги ҳиссини йўққа чиқаради. Муаллифнинг ўз қаҳрамони тақдирига бевосита сингишиб кетмасдан, аралашуви (“Дарҳақиқат, ақлдан озиб кўчаларда очиқ кезиш ва кишанга тушишнинг ўзи ҳам Зайнаб учун кичкина жазо ҳисобланмас эди”, — деб Зайнабга ўз муносабатини очиқ билдириши) Зайнабнинг ўз тақдири ҳақида ўзи гапиришига имкон бермаган. Натижада, китобхоннинг бу хабардан кўнгли тўлмайди, Зайнабга бўлган қизиқиш ҳисси қониқмайди.

Буни А. Қодирий ҳам сезади. Асарнинг “Хотима”-сида Зайнаб ички дунёсининг, характер мантиқининг ривожини тўғри белгилайди. Зайнаб ўз ҳаёти билан яшайди, ўзининг қандай ҳолга тушганлигини ўзи фош этади. А.Қодирий ўзини Зайнаб образидан тамоман ажратади, четдан, узоқроқдан туриб унга разм солади. Образ ва муаллиф объективлашади:

“... Кеча ойдин, қабристон тип-тинч, узоқроқдан қуръон товуши эшитилар эди. Икки туп чинор бутюқларида қўниб ўтирган уч-тўртта бойкушлар, қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори, қуйи дўмбайган қабрлар бу тиловатга сомиъ каби эдилар. Куръон оятлари қабристон ичида оғир оҳангда оқар эди. Қабр ёнига тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари ҳам қуръон оятларига қўшилиб оқар эди. Бирор соатдан кейин тиловат тўхта-тилди. Отабек ҳолсизланиб оёқ узра турди ва орқасидаги ярим яланғоч кўлагани кўриб, бир неча қадам қабр томонга тисланди...

¹ А. Қодирий. Ўткан кунлар. Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 йил, 361-бет.

Кулага ялингансимон унга яқин юриб келди...

— Ким бу?

— Мен Кумуш!..

Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди.

— Кет мундан!

— Мен Кумуш!.. — деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки, дунёдаги энг яқин кишиси “кет!” амрини берган эди. Зайнаб орқасига қарай-қарай Отабекдан узоқлашди. Отабек қайтиб унга қарамади, қабр ёнига тиз чўкди...”¹.

Ушбу мисолдан ва юқоридаги фикрларимиздан яққол аниқ бўлаяптики, муаллифнинг тасвирланган ҳаётга, образга “зўрлик” қилиши — аралашувчи реалистик санъатга зиён етказди. Шундай экан, кўпгина асарларда (“Евгений Онегин”, “Зайнаб ва Омон”, “Бўрондан кучли”, “Қудратли тўлқин” ва ш.к.) муаллифларнинг бевосита аралашувига дуч келамиз. Лекин биз бу асардаги “автор чекинишларини” — лирик чекинишларни кўплаб учратсак ҳам, уларнинг бадиий қудрати, эмоционал таъсири олдида лол қоламиз. Сабаби нимада? Сабаби шундаки, бу асарларда персонажлар фақат биз учун эмас, балки муаллиф учун ҳам объективлаштирилганидир. Бу асарларнинг муаллифлари персонажларнинг ўз ҳаёти билан яшашига, ўз ички кучлари ила ривожланишига аралашмаганларидир. Уларнинг конкрет образга эмас, балки образлар системасига, асарнинг умумий руҳига аралашуви — ҳаётнинг кўп қиррали ҳаққоний манзарасининг моҳиятини фалсафий, публицистик, лирик жўшқинлик билан тўлиқроқ гавдалантиришга имкон беради.

Ўзбек романчилигида, айниқса, Ш.Рашидов ижодида, унинг “Қудратли тўлқин” романида бу ҳодиса ўзининг яққол ифодасини топган.

¹ А. Қодирий. *Ўткан кунлар*. Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 йил, 363—364-бетлар.

“Қудратли тўлқин”даги муаллиф чекинишларида биз халқ ва раҳбарларнинг бирлиги ҳақида, дўстлик ва севгининг олижаноб қудрати тўғрисида, она-Ватан, меҳнатнинг поэзияси борасида ҳаётий-фалсафий мушоҳадаларни, ҳиссиёт ва фикрга тўлиқ изҳорномаларни ўқиймиз, ундан таъсирланамиз. Бу романдаги образлар системасига табиий сингдириб юборилганки, автор ўз қаҳрамонига муҳаббатини изҳор қилади-ми, унинг билан ҳаётий масалалар устида тортишадими, қолоқликни қоралаб, эскиликни фош этадими, меҳнат, ҳа, яратувчи меҳнат романтикасини улугʻлайдими — ҳамма ўринда ҳам онгли равишда алоҳида, ўз номидан беради. Муаллифнинг субъективизми — у ёки бу масалага унинг илғор шахсий қарашлари қаҳрамон қарашлари билан ҳамоҳанглик касб этиб, асарнинг ғоясини теранлаштиради.

“Пўлат! Мана ҳозир Баҳор тўғрисида ўйлаб турибсан. Уни сен баҳор авжида бўлган пайтда майсазорда, қалин-қалин очилиб, ер юзини қоплаган лолалар ичида кўряпсан. Унинг оқ шоҳи кўйлаги кўклам шабадасида ҳилпирайди. Қоп-қора сочлари нур билан товланади. Нима учун бу воқеаларни эсингга олганда, юрагинг тез-тез уради? Ахир, сен Баҳор билан бирга ана шу майсазорда лола терганингда, юрагинг бу қадар урмаган эди-ку! Эҳтимол, бунга айрилиқ сабабдир? Эҳтимол, кўз олдингда Баҳор гавдалангач, нима бўлса ҳам у билан кўришгинг келгандир. Унинг елкаларидан кучоқлаб бағрингга босиб, индамай кўзларига термилган ҳолда тургинг келгандирки, шунинг ўзи дилингда битмас-туганмас севинч-қувонч уйғотди.

Шундай экан, нима учун энди Баҳорни чин дилдан севганингга иқрор бўлишдан кўрқасан? Ёки бу билан чин дўстлигимиз тамом бўлади, деб ўйлайсанми? Ахир, севгининг ўзи ҳам дўстлик эмасми? Жаҳон қадар кенг, қуёш қадар ёрқин, ҳар қандай қийинчиликка бардош берадиган ва ҳар бирингизга меҳрибонлик, ғамхўрлик бағишлайдиган асл дўстлик — қайноқ дил севгиси эмасми? Бу дўстликнинг ўзига хос ҳусусияти бор — севишган қиз ёки йигитнинг кўзига бир назар ташлаб, бахтиёр бўласан! Сен Пўлат, қизнинг қўлини

қўлингда ушлаб турсанг, яшаш ширинроқ туюлади. Агар у рўмолчасини хилпиратиб, сени ишга кузатса, ишинг унумли бўлади, тоғларни ағдариб, дарёларни бўғасан, жаҳонда сендан кучли киши бўлмайди, севимли қизингдан чиройли қиз бўлмайди!.. Бироқ, бу йўлдан адашма, агар туртиниб йиқиладиган бўлсанг, шармандайи шармисор бўласан. Киши учун дунёда севгига ва севимлининг дўстлигига номуносиб бўлишдан бошқа зўр мусибат йўқ.

Бундай дўстлик учун сўз ҳам ноўриндир. Чунки бу икки ҳаётнинг бир-бирига ажойиб қўйилишидир. Ҳозир чўнтагингда ўз ҳарорати билан юрагингни иситган Баҳорнинг хати турибди. Гарчи бу хатни ўқиб кўрмаган бўлсанг ҳам, юрагинг ёрқин ва қувончлидир. Баҳорнинг шу саломи билан сен қайтадан туғилдинг, ҳаётинг яна тўла, яна ёруғ бўлгандай сезилди. Энди сен бундан ҳам оғир, бундан ҳам катта меҳнат ва жасорат истайсан!

Мана, Пўлат, энди сизларнинг оддий дўстлигингиз, ўзаро муносабатларингиз кўп вақтлар дўстликдан нарига ўтмаган бўлса ҳам, энди чин севгининг нозиклигини ва нуронийлигини касб этдики, эҳтимол ўзингнинг ҳам ишонгинг келмас.

Севги одамларга турли-туман бўлиб келади. Худди сизларникидай ҳам бўлади-ю, болаликда пайдо бўлган дўстликдан ҳам келиб чиқади. Сизлар ёшликданок ажралмас дўст эдингизлар. Мана энди бу ажойиб камтарин дўстлик гули бошқа ҳис-туйғуларнинг қипқизил гунчасини чиқарди. Пўлат, ҳозиргача сен Баҳорни севишингни билмай туриб, рашк қила бошладинг. Қиз билан учрашувинг табиий бир ҳол эди ва сизлар ҳам шунга қўниқиб қолган эдинглар. Энди-чи? Энди бундай учрашув узоқ кутилган байрамдир. Чунки неча ойлар ўтдики, бир-бирингиз билан кўришганингиз йўқ. Шунинг учун ҳам Пўлат, Баҳорсиз яшашнинг нақадар қийинлигини ҳар куни ҳис қилиб турибсан.

Агар сен айна пайтда оддий синфдош дўстингдан хат олганингда, оҳистагина қўл юбориб чўнтагингда турган муқаддас уч бурчак хатни ушлаб-ушлаб ором олармидинг? Эҳтимол, бу хатда Баҳор бармоқларининг иссиқ ҳарорати сақлангандир.

Энди сен меҳмонларнинг тезроқ тарқалиб кетишларини тоқатсизлик билан кутмоқдасан. Уларни кузатиб қўйгач, шошилиш равишда Қосимовга, Саодатга ва ойингга ҳам хайрли кеч тилайсану, ҳовлининг пастидаги узумзорга кириб, ғойиб бўласан. Кўм-кўк ўтлар устига ўтириб, шошилиш равишда уч бурчак хатни очасан. Бу хатнинг ҳар бир сатри сенга сирли бўлиб кўринади-ю, гарчи, Баҳор бу хатда оддий гапларнигина ёзган бўлса ҳам, буларнинг ҳаммаси сенга узумзорлар ичида у билан бирга икковингиз учун ҳам бир хилда муҳим ва махфий бўлган ҳис-туйғулар тўғрисида шивирлашгандек бўлади. Кузларинг шундай деб турибди...”¹.

Ушбу лирик чекиниш орқали ёзувчи Ш.Рашидов, биринчидан, тенгсиз қувонч ва бахт келтирувчи дўстликни улуғласа, севгини мадҳ этса, иккинчидан, бевосита асарнинг бош қаҳрамони Пўлатга мурожаат қилади: унга бу дўстликнинг, севгининг моҳиятини тушунтиради, бу туйғуларни асраш лозимлигини таъкидлайди, биринчи бор жудалик азобини тортаётган Пўлатнинг Баҳордан келган хат баҳонасида қалб тебранишларини, юрак уришларини нозик таҳлил этади.

Бундай таъсирли лирик чекинишларни романда кўплаб учратиш мумкин (ўн икки ўринда). Автор Баҳор, Зеби, Анвар (асосан Пўлатга) каби фақат ижобий образларга бевосита мурожаат этади. Уларнинг фаолияти ва руҳиятида юз бераётган ўзгаришларнинг моҳиятини очади, тушунтиради.

Бироқ, ёзувчи юқоридаги мисолимизда кўринганидек ҳеч вақт Пўлат, Баҳор, Зеби, Анвар образларининг ички ривожига, ҳар бирининг “алоҳида, ўзида яширинган дунё” (В. Белинский)сига даҳл қилмайди. Бу қаҳрамонларнинг ҳар бири ўзи ҳақида ўзи гапирди, ҳар бири ҳаракатида характер ирода йўналишидан келиб чиқувчи ҳаётийлик, табиийлик барқ уради.

Танқидчи С. Мамажонов ёзганидек, “... бундай лирик чекинишларининг ўрин олиш сабабларидан бири бизда китобхон билан ёзувчи ўртасида шаклланиб

¹ Ш. Рашидов. Қудратли тўлқин. Т., Ф.Фуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1964 йил, 138—140-бетлар.

етган гоёвий, маънавий, рухий яқинлик, мақсад-идеал бирлигидир...". Шундай экан, асарнинг умумий мазмунига, образлар системасига сингиб кетган бундай қудратли лирик чекинишларни — зарур фикр-мулоҳазаларни ифодалашнинг бундай шаклини реализм қўллаб-қувватлайди.

Шу ўринда яна бир алоҳида хусусиятни таъкидлаш лозимга ўхшайди. Муаллифнинг персонажига субъектив муносабатини ҳамма вақт рад қилиш керакми? Муаллиф образда "ўзини" берса, образда муаллиф қарашлари, фикрлари, симпатияси ва антипатияси маълум даражада кўзга ташланса, демак, асарнинг гоёвий-бадий таъсир кучи пасаядими? Бу нарса юқорида таъкидлаганимиз реализм қонуниятига зид эмасми?

Танқидчи С.Мамажонов "Лирик олам, эпик қўлам" китобида ёзувчи Ш. Рашидовнинг воқеликни бадий тадқиқ этиш усули-услугини текширар экан, ҳақли равишда ёзади:

"... "Ғолиблар", "Бўрондан кучли" асарларида муаллиф нуқтаи назари билан ижобий қаҳрамонлар нуқтаи назари, улар овози жипс қўшилиб кетган. Муаллиф овозида халқнинг фикри, нуқтаи назари, персонажлар нутқида муаллиф овози доим иштирок этади.

Қуйидаги парчада ҳақиқатан ҳам қаҳрамонлар кечинмаси, ҳолати, кайфияти бирлашиб кетгандай: Погодинлар ўзлари ҳал қилган улугвор ишларга назар ташлар экан, беҳад қувонадилар, қонуний ғурурланадилар, инсон қудратининг ва иродасининг чексизлигига қойил қоладилар; бу нуқтаи назар айни чоғда ёзувчининг шахсий туйғуси, нуқтаи назари тарзида ҳам янграйди. Муаллиф на "қаҳрамонларни ўйлайди", "дилидан ўтказди" деган жумла-изоҳ беради, на бевосита ўз тилидан айтаётганини таъкидлайди. У шундай бир шакл ва оҳангда сўзлайдики, муаллиф билан персонажлар бирлашиб — хор бўлиб сўзлаётгандек туюлади:

"Мана энди уларнинг олдида умр бўйи биринчи марта ҳайдалган ва экилган ерлар, биринчи марта одамзод қўли билан парвариш қилинган ва ардоқланган ерлар ястаниб ётибди. Модомики шундай экан, инсон ўзи билан, одам боласи билан фахрланмай

бўладими? Инсон деган сўзнинг магрур жаранглаши шундан эмасми? Ҳақиқат бу!

Ҳа, энди бу ерларни қадимий ерлар деб бўлмайди. Энди бу инсон иродаси билан асрий уйқусидан уйғонган, биринчи бор ҳайдалиб танасига шабада теккан, бағрига уруғ ташланган, бутун вужуди, ҳусн-жамоли тубдан ўзгартирилган, қайтадан дунёга келган янги ер бу! Янгидан очилган бу ер! Навқирон ер бу!

Мўъжиза яратилди: ўтзор ва бутазор бўлиб ётган ёввойи ерлар бирданига ҳосилдор ерларга айлангилди. Яшарди ва гўзал бўлди, энди у баҳорга ўхшайди, келинчакка ўхшайди.

Ахир бу мўъжиза эмасми? Ахир бу инсон фахри эмасми?..

Ижобий қаҳрамонлар билан муаллиф нутқининг яқинлигининг илдизи уларнинг ҳаётга қарашидаги ягоналик — бир хил позицияда туришларига бориб туташади. Ижобий қаҳрамонлар нутқининг автор нутқи каби кўтаринки, ҳатто шоирона оҳангда бўлишининг асоси ҳам худди шу ерда бўлса керак...¹.

Ушбу мисолдан ҳам кўринаяптики, муаллиф Ш.Рашидов ўз сўзларини қаҳрамонга юклайди, ўзи қаҳрамон қиёфасига тўлиқ сингмайди. Худди шундай ҳолатни Д.И.Фонвизин, В.Гюго, Н.Г.Чернишевский, М.Ю. Лермонтовнинг баъзи асарларида ҳам кўришимиз мумкин. Жумладан, Лермонтовнинг “Замонамиз қаҳрамони” асарини таҳлил қилиб, В.Г.Белинский “у (автор) томонидан тасвирланган характер... шунчалик унга яқинки, ундан ўзини ажратишга ва объективлаштиришга куч топа” олмаганлигини таъкидлайди. Бунинг сабаблари нимада? Сабаби автор ва персонажнинг “ҳаётга қарашдаги яқинлиги” (С. Мамажонов)-дир. Муаллиф фикри, сўзи, хатти-ҳаракатининг персонаж ички дунёси мазмунига тўлиқ мослигидир.

Бу хил тасвир асар яратилган давр китобхонлари учун қанчалик аҳамиятли ва таъсири беқиёс бўлмасин, ёзувчи қаҳрамон “киндиги”ни кесгач, яъни ўзини

¹ С. Мамажонов. Лирик олам, эпик кўлам. Т., “Фан”, 1979 йил, 317—318-бетлар.

персонаждан ажратгач, яна “киндик”ни улаш — ўзини персонажда бериш, албатта, асарнинг ғоявий-бадий кучига, китобхоннинг ижодига маълум даражада салбий таъсир кўрсатади. Ёзувчининг қалами ўрнига (юқоридаги мисолга диққат қилинг!) журналистнинг қалами ишга тушади. Тасвир ўрнини публицистик оҳанг эгаллайди... Шу сабабдан ёзувчига китобхон А.М.Горькийнинг қуйидаги сўзлари билан мурожаат қилмоққа даъват ҳис этади:

“Сиз, ҳар ҳолда унинг (персонажнинг — Х.У.) кўзи билан қарашингиз керак. Унга нима лозим бўлса, шуни орзу этиш ва тасаввур қилиш учун тўла эркинлик беринг. Агар сиз ўз қарашларингизни унинг қулоғига қуйиб турсангиз унда персонаж эмас, балки сиз гавдаланасиз”¹.

Хуллас, автор ҳаётни, персонажни тўлиқ объективлаштириши, улардан устун бўлиши шарт. У ёки бу масала бўйича зарур фикрларни айтмасликнинг иложи бўлмаса ва бу фикрларни образга “юклатишга” имкон бўлмаса (образни объективлаштиришга монелик қилса) лирик чекинишлар орқали очикчасига, муаллиф (ўз) номидан ифодалаш шакли маъқулдир. Гарчи бундай шаклни реалистик усул қўллаб-қувватласада, у умумий қоида бўла олмайди. Унинг учун ҳаётни аниқ ва холис тасвирлаш ва тасвирланган воқеликка бўлган ўз муносабатини яширин ифодалаш — умумий қоида бўлиб қолаверади.

Юқоридаги фикрларимиздан маълумки, ёзувчи ҳаётнинг қайси соҳаларини жонлантирмасин, уни худди ўзи кўргандай, ўзи бошидан ўтказгандай ишонарли ва таъсирчан қилиб тасвирлайди. Шунга асосланган қўпгина содда китобхонлар асар қаҳрамонини муаллифга нисбат берадилар. Уларнинг тушунчасига кўра, “Болалик”даги Мусо — Ойбек, “Судхўрнинг ўлими”даги Қори Ишкамба — Садриддин Айний, “Пўлат қандай тобланди?” даги Павел Корчагин — Николай Островский... Чунки бу асарлардаги қаҳрамонлар шунчалик аниқ ҳиссиётларга, кечинмаларга, ҳаётий

¹ А. М. Горький. Собр. соч., в 30-ти томах, Т. 26, М., 1953 г., с. 67.

тажрибаларга эгаки, муаллифлар буларни бевосита ўз бошларидан кечирмаганларида, бунчалик аниқ ва гўзал қилиб ёзмаган бўлар эдилар... Бундай тушунча тамоман нотўғридир. Бадиий ижоднинг қонуниятларини тушунмаслик оқибатидир.

Муаллифни асардаги қаҳрамон (гарчи бу қаҳрамон — ёзувчи автобиографияси асосида яратилган бўлса ҳам) барабарлаштириш, тенглаштириш ёзувчи ҳақида, унинг турмуши тўғрисида, дунёқараши ва шахсияти борасида кўпгина англашилмовчиликлар, нотўғри хулосаларни тушунмасдан айблашларни, унга нисбатан ноўрин, исботи йўқ, ғаразли субъектив фикрларни юзага келтириши мумкин.

Ф.М.Достоевский “Ўлик Хонадондан хотиралар” (“Записки из Мертвого Дома”) асарини ўз хотинини ўлдирган жиноятчи, тўқима асосида яратилган шахс номидан ёзган. Ўн беш йилдан кейин уни чоризм сиёсий жиноятчи сифатида сургун қилганлигига қарамай, кўпчилик кишилар Достоевский ўз хотинини ўлдиргани учун сургун қилинган деб ўйлаганлар ва тасдиқлаганлар.

С.Айнийнинг “Судхўрнинг ўлими” асарида ўтакетган хасис образи яратилган. Лекин ҳозирга қадар хасисликни С.Айнийга нисбат берувчиларни, С.Айнийнинг яшаш тарзидан, меҳмон кутишидан, бозор қилишидан хасислик аломатларини топиб, ҳикоя қилувчиларни кўплаб учратиш мумкин.

Холбуки, ёзувчи жиноятчини, хасисни тасвирлар экан, албатта, ўзи жиноятчи, хасис бўлиши шарт эмас. У яратаётган ўша жиноятчининг, ўша хасиснинг қиёфасига кириб, уларнинг ҳаётида бўлиши мумкин бўлган ҳамма ҳолатларни тирилтириш қудратига эга. Чунки ҳар биримизда бўлганидек, ёзувчида ҳам ҳамма инсоний хусусиятларнинг куртаги мавжуд.

Иккинчидан, ҳар қандай бадиий асар умумлашма характерда бўлар экан, унинг асосида ҳеч вақт бир шахс (муаллиф)нинг конкрет ҳаёти, конкрет автобиографияси ётмайди, ундан бадиий ҳақиқат туғилмайди.

Шунинг учун ҳам Н.А.Островский ёшлар ташкилотининг раҳбарларидан бири — Андреевга юборган хатида ёзади:

“Сен тушунасан, Сережа, менинг барча қаршиликларимга, ўнлаб хат ва мақолаларимга қарамай, барибир “Пўлат қандай тобланди?” китоби — менинг ҳаётимнинг тарихи, бошидан охиригача худди ҳужжат тарзида шархланаяпти. Уни роман сифатида эмас, балки ҳужжат сифатида тан оляптилар. Бу билан Павел Корчагин ҳаётини менга тиркаяптилар. Бунга қарши мен бирон нарса қилолмайман. Мен асарни ёзган пайтимда бундай деб ўйламаган эдим. Мени фақат битта орзу етаклаган — бизнинг ёшларимизга ибрат олувчи ёш курашчи образини бериш эди. Албатта, бу образга мен ўз ҳаётимдан ҳам озгина қўшганман”.

Кўринаяптики, Н.А.Островский ҳам автобиографик характердаги ижод билан санъатни тўлиқ фарқлайди. Автор образи иккинчи бор реаллашганда ўзида танлашни, умумлаштиришни жамлашини тўғри тушунади. Чунки автобиографик фактлардан кучсиз нусха юзага келади, у санъат асари бўлиши учун қайта ишланиши, ижодий фантазия билан бойиши, умумлаштирилиши зарур. Айни пайтда тасвирланаётган хотира ва кечинмаларни ўз шахсидан ажратиши, уларни объективлаштириши лозим. У ҳақиқатан ўз бошидан кечирган воқеалар, хотираларни жонлантирганда ҳам, ўзини бу хотиралар орқали жонланувчи воқеаларнинг иштирокчиси сифатида эмас, балки холис гувоҳи сифатида тутиши керак. Ўзининг шахсини эмас, умумлаштирилган, кўпчиликка хос бўлган хусусият, фазилат, кечинмаларни бериши ва китобхонда бу — муаллиф турмушининг ҳужжати деган тасаввурни уйғотмасликка интилиши керак.

Демак, асарда тасвирланган қаҳрамон билан ҳаётдаги муаллиф-инсон ўртасида катта фарқ бор. Гарчи “Болалик”даги Муса, “Ўтмишдан эртактлар”даги Абдулла, “Пўлат қандай тобланди?” асаридаги Павел Корчагин образлари асосида Ойбек, Қаҳҳор, Островскийларнинг маълум даражада автобиографиялари ётса ҳам, уларда ижодкорнинг шахсияти, муҳри босилган бўлса ҳам (бусиз мумкин эмаслигини юқорида таҳлил этган эдик), уларни Ойбек — инсон, А.Қаҳҳор — инсон, Н.Островский — инсон билан аралаштириб ва бараварлаштириб юбормаслик керак...

ХУЛОСА

Ижод сирли жараёндек туюлса-да, уни ўрганиш мумкинлигини озгина бўлса-да тасаввур қилган бўлсангиз керак. Эндиги гап Сизларнинг ўқишингизга, устозлардан ўрганишингизга, тинимсиз изланишингизга боғлиқ.

Одам сузишни сувда ўрганганидек, Сиз ҳам ёзувчиликни тинмай машқ қилганингизда, адабиётимиздаги тўпланган ҳамма билим ва маҳоратни эгаллаганингизда ўрганасиз.

Ёзувчи А.Мухтор алоҳида таъкидлаганидек, "... бу гапларни Сизларга гапираётганимки, Сизлар адабиётга қадам қўяётган кишилар, ёшлар ўртасидаги яхшиёмон сифатларга энди ўзларингни дахлдор деб билишларинг керак. Тарбиянинг энг кучли қуролини, ёзувчи қаламини қўлга қандай ушлаш керак, деб ўйга толадиган пайтларинг. Халқимиз бу масъулиятли қуролни сизларнинг қўлларингга беришга тайёр, лекин унутмаслик керакки, бу қурол ўтли қурол, нозик қурол, уни ҳар томонлама соғлом кишигина қутара олади".

Ҳа, ҳаёт ҳақиқати ҳақида дарс бермоқлик, инсонни маънавий покликка етакламоқ учун ўзликни англаш ва уни тинимсиз ижодий меҳнат орқали бойитиш заруратга айланиши керак. Ана шу зарурат Сизнинг жисму жаҳонингизга қувонч, қувват, қудрат бахш этиши лозим. Сиз орқали инсоний туйғулар янада бойиб, янада комиллашиб Одамлар ҳаётини гўзаллаштиришга беминнат хизмат этиши талаб қилинади. Ёзувчилик ана шундай ҳаётни — одамнинг ўзлигини борица қамрайдиган энг сирли ва эҳтиросли ҳаётни талаб қилади.

АДАБИЁТ

1. И. Каримов. Баркамол авлод — Ўзбекистон келажагининг пойдеворидир, Т., 1997.
2. С. Аҳмад. Назм чорраҳасида, Т., 1982.
3. Э. Воҳидов. Шоиру шеър шуур, Т., 1987.
4. Ёзувчи меҳнати тўғрисида, Т., 1960 й.
5. Левидов А.М. Автор — образ — читатель, Л., 1977.
6. М. Маҳмудов. Талант ва ижод фалсафаси, Т., 1976.
7. Медведев П. В лаборатории писателя, Л., 1971.
8. Б.С. Мейлах. Талант писателя и процессы творчества, Л., 1969.
9. А. Мухтор. Ёш дўстларимга, Т., 1971.
10. У. Носиров. Ижодкор шахс, бадиий услуб, автор образи, Т., 1981.
11. У. Норматов. Талант тарбияси, Т., 1980.
12. А. Орипов. Эҳтиёж фарзанди, Т., 1988.
13. З. Саидносирова. Ойбегим менинг, Т., 1995.
14. К. С. Станиславский. Актёрнинг ўз устида ишлаши, Т., 1965.
15. Ҳ.И. Умуров. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги, Т., 1983.
16. Цейтлин А. Т. Труд писателя. М., 1962.
17. П. Шермухамедов. Маънавий ҳаёт кўзгуси. Т., 1971.
18. Шукрулло. Жавохирлар сандиги. Т., 1983.
19. А. Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат, Т., 1968.
20. К. Қаҳҳорова. Чорак аср ҳамнафас, Т., 1969.
21. П. Қодиоров. Ўйлар, Т., 1971.
22. А. Қодирий. Кичик асарлар, Т., 1969.
23. Ҳ. Қодирий. Отам ҳақида, Т., 1993.
24. Ҳ. Фулом. Йиллар, йўллар, устозлар, Т., 1971.
25. Ў. Ҳошимов. Нотаниш орол, Т., 1990.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Кириш	4
Биринчи боб	
Бадиий ижод жараёни тарихига бир назар	6
Истеъдод	10
Илҳом	15
Бадиий маҳорат	32
Иккинчи боб	
Ижодий режа (ҳомила). Унинг пайдо бўлиш жараёни	42
Асар (бола)нинг туғилиши	55
Учинчи боб	
Ёзувчи ва ҳаёт	63
Ҳаётий ҳақиқат ва бадиий ҳақиқат	65
Тўртинчи боб	
Ёзувчи — образ — китобхон	86
Муаллиф ўзини бермаслиги мумкин эмас	88
Муаллиф ўзини беришга мажбур	91
Муаллиф ўзини бермаслиги керак ("ўлиши шарт")	95
Хулоса	118
Адабиёт	119

Ҳотам Умутов

БАДИЙ ИЖОД АСОСЛАРИ

Рассом *Т. Қаноатов*
 Техник муҳаррир *Т. Харитонова*
 Мусахҳиҳ *Ш. Орипова*
 Компьютерда тайёрловчи *Э. Ким*

Теришга берилди 23.01.2001. Босишга рухсат этилди 17.06.2001.
 Қоғоз формати 84x108¹/₃₂. Прагматика гарнитурасида офсет
 усулида босилди. Шартли босма т. 6,3. Нашр босма т. 5,6 Тиражи
 2000. Буюртма № 55. Баҳоси шартнома асосида.

"Ўзбекистон" нашриёти 700129, Тошкент, Навоий, 30.
 Нашр № 9-2001

"ARNAPRINT" масъулияти чекланган жамияти босмахонасида
 босилди. Тошкент, Ҳ. Бойқаро кўчаси, 51.